

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Haziran/June 2026, s. 16: 327-362

**Mu'tezilî Tevhîd Anlayışının Çağdaş Bir Okuması:
Zühdi Hasan Cârullah'ın *el-Mu'tezile* Adlı Eseri Bağlamında İlâhî Sıfatlar**
A Contemporary Reading of Mu'tazilite Tawhîd:

Divine Attributes in the Context of Zuhdi Hasan Jârullah's *al-Mu'tazila*

Muhammed Mustafa SANCAR

Dr. Öğr. Üyesi., Siirt Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Kelam ABD,

Assistant Professor, Siirt University,

Faculty of Theology, Department of Kalâm

msancar@siirt.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4856-5820

ROR ID: 05ptwtz25

DOI: 10.56720/msbd.2026.s16.362

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Şubat / February 2026

Kabul Tarihi / Date Accepted: 31 Mayıs / May 2026

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran / June 2026

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Sancar, Muhammed Mustafa. Mu'tezilî Tevhîd Anlayışının Çağdaş Bir Okuması: Zühdi Hasan Cârullah'ın *el-Mu'tezile* Adlı Eseri Bağlamında İlâhî Sıfatlar".

Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi, 16 (Haziran 2026): 327-362.

<http://doi.org/10.56720/msbd.2026.s16.362>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Bu makale, Filistinli çağdaş araştırmacı Zühdi Hasan Cârullah'ın el-Mu'tezile adlı eseri üzerinden Mu'tezile mezhebinin ilâhî sıfat anlayışını çağdaş kelâmî ve eleştirel bir perspektifle incelemektedir. İslâm kelâm tarihinde Mu'tezile, tevhîd ilkesini merkeze alan yaklaşımıyla Allah'ın sıfatlarının zâttan ayrı ve kadîm ontolojik varlıklar olarak kabul edilemeyeceğini savunmuş; bu tutum, mezhebin hem iç doktriner gelişimini hem de diğer kelâmî ekollerle ilişkilerini belirleyen temel bir çerçeve oluşturmuştur. Cârullah'ın eseri Türkiye'de ilahiyat fakültelerinde sıklıkla başvuru bir kaynak olmasına rağmen, müellifin metodolojik yaklaşımı ve yorum tarzı üzerine yapılan akademik değerlendirmeler sınırlı kalmıştır. Bu çalışma, el-Mu'tezile'de "tevhîd" başlığı altında ele alınan ilâhî sıfatlar tartışmasını merkeze alarak, Cârullah'ın Mu'tezilî sıfat doktrinini hangi kavramsal modeller ve yöntemsel tercihler üzerinden sistematize ettiğini analiz etmektedir. Nitel araştırma yöntemi çerçevesinde yürütülen incelemede metin çözümlemesi, kavramsal analiz ve karşılaştırmalı değerlendirme teknikleri kullanılmış; Cârullah'ın yorumları, klasik Mu'tezilî kaynaklar ve Ehl-i Sünnet kelâmı bağlamında mukayeseli olarak ele alınmış, ayrıca konuya ilişkin modern araştırmaların sunduğu kavramsal ve yöntemsel katkılar dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Çalışma, Cârullah'ın Mu'tezile'nin rasyonel ve tenzih merkezli tevhîd anlayışını bütünlüklü bir biçimde görünür kıldığını, özellikle irade, sem' ve basar gibi sıfatlar bağlamında mezhep içi kavramsal gerilimleri çözmekten ziyade, bu gerilimleri analitik düzeyde belirginleştiren bir okuma sunduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle makale, Mu'tezilî tevhîd anlayışının modern yorumlarını betimleyici bir aktarımın ötesine taşıyarak, çağdaş kelâm araştırmaları açısından eleştirel ve problem merkezli bir değerlendirme imkânı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Tevhîd, Zât, Sıfat.

Abstract

This article examines the Mu'tazilite conception of divine attributes through al-Mu'tazila by the contemporary Palestinian scholar Zuhdi Hasan Jârullâh, adopting a contemporary kalâm-oriented and critical perspective. In the history of Islamic theology, the Mu'tazila, by centering the principle of tawhîd, argued

that God's attributes cannot be accepted as ontologically independent and eternal realities distinct from the divine essence. This position constituted a foundational framework that shaped both the school's internal doctrinal development and its engagement with other theological traditions. Although Jārullāh's work is frequently consulted in faculties of theology in Türkiye, academic studies focusing on his methodological approach and interpretive framework remain limited. Focusing on the discussion of divine attributes under the heading of tawhīd in al-Mu'tazila, this study analyzes the conceptual models and methodological preferences through which Jārullāh systematizes the Mu'tazilite doctrine of attributes. Conducted within a qualitative research framework, the analysis employs textual analysis, conceptual analysis, and comparative evaluation. Jārullāh's interpretations are examined in dialogue with classical Mu'tazilite sources as well as Sunnī kalām. The study demonstrates that Jārullāh successfully renders visible the Mu'tazila's rational and tanzīh-centered understanding of tawhīd, while also showing that, particularly with respect to attributes such as will (irāda), hearing (sam'), and sight (başar), his reading does not aim at resolving intra-school conceptual tensions so much as at articulating them with greater analytical clarity. In this respect, the article seeks to move beyond a merely descriptive account of modern interpretations of Mu'tazilite tawhīd, offering instead a critical and problem-oriented contribution to contemporary kalām studies.

Keywords: Kalām, Mu'tazila, Tawhīd, Divine essence, Divine attributes.

Giriş

Zât-sıfat ilişkisi, İslâm düşüncesinin erken dönemlerinden itibaren kelâmî tartışmaların merkezinde yer alan temel meselelerden biri olup, tevhīd ilkesinin ontolojik ve kavramsal sınırlarının belirlenmesi bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Bu problem etrafında şekillenen tartışmalarda Mu'tezile, Allah'ın zâtı dışında kadīm ve müstakil sıfatların kabul edilmesinin birden fazla kadimin kabulünü gerektireceği düşüncesinden hareketle, ilim ve kudret gibi sıfatların zâta zâit ontolojik gerçeklikler olarak tasavvur edilmesine karşı çıkmıştır. Bu yaklaşım, tevhīdi katı bir ontolojik birlik ilkesi çerçevesinde koruma çabasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

İslâm filozofları da benzer şekilde ilâhî sıfatların zâta olumlayıcı (icâbî) biçimde nispet edilmesini problemlili bulmuşlardır. Bununla birlikte onların yaklaşımı, Mu'tezile'den farklı olarak daha çok metafizik bir hassasiyete dayanmaktadır. Zira filozoflara göre zâta dışsal ve müstakil sıfatlar isnat etmek, Tanrı tasavvurunda bir tür bileşiklik (terkîb) ve dolayısıyla eksiklik izlenimi doğurabilmektedir. Bu sebeple ilâhî sıfatlar çoğu zaman selbî veya izâfî ifadelerle açıklanmış, böylece Tanrı'nın mutlak basitliği korunmaya çalışılmıştır. Buna karşılık Ehl-i Sünnet kelâmcıları, ilâhî kemâli ifade eden sıfatların Allah'a nispet edilmesi gerektiği hususunda genel bir kabul ortaya koymuşlardır. Bu gelenekte "teaddüd-i kudemâ" problemi, sıfatların kabulünden ziyade zâtların çoğaltılmasıyla ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla sıfatlar, zâttan bağımsız müstakil varlıklar olarak değil, zâta kâim nitelikler şeklinde değerlendirilmiştir. Böylece hem ilâhî kemâlin ifade edilmesi hem de tevhîd ilkesinin korunması hedeflenmiştir. Özellikle Eş'arî ve Mâtürîdî geleneklerde geliştirilen "ne aynudır ne gayrıdır" formülasyonu, bu denge arayışının tipik bir örneğini teşkil etmektedir. Bu yaklaşım, zât ile sıfatlar arasındaki ilişkinin basit bir özdeşlik ya da ayrılık kategorisiyle açıklanamayacağını, daha karmaşık bir ontolojik zeminde ele alınması gerektiğini göstermektedir.¹ Zât-sıfat tartışmalarına ilişkin literatür büyük ölçüde klasik dönem metinleri etrafında şekillenmiştir. Modern dönemde ise Mu'tezilî düşüncenin yeniden yorumlanması, hangi metodolojik çerçeveler içinde ele alındığı ve çağdaş kelâm tartışmalarıyla ilişkisi yeterli ölçüde incelenmemiştir. Bu bağlamda Filistinli çağdaş araştırmacı Zühdi Hasan Cârullah'ın *el-Mu'tezile* adlı eseri, Mu'tezile mezhebinin temel ilkelerini tarihsel süreklilik içerisinde ele alması bakımından dikkat çekici bir örnek sunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Cârullah'ın *el-Mu'tezile* adlı eserinin "tevhîd" bölümünde ele aldığı ilâhî sıfatlar tartışmasını analiz ederek Mu'tezile'nin sıfat doktrinini çağdaş bir perspektifle değerlendirmektir. Bu çerçevede Cârullah'ın Mu'tezilî düşüncüyü hangi kavramsal temeller üzerinde inşa ettiği, başvurduğu klasik kaynaklar ve yaklaşımının metodolojik tutarlılığı ile barındırdığı

¹ Mehmet Fadıl Ünsal, "Felsefî ve Kelâmî Argümanlarıyla Zât-Sıfat Tartışması", *Dicle İlahiyat Dergisi* 25/2 (2023), 323-333; Turgut Hüsnü, "Allah'ın Sıfatlarının Temellendirilmesinde Tekâbül Delili ve Eleştirisi", *Mevzu - Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (Şubat 2026), 23-55; M. Mustafa Sancar, *Eş'arî Kelâmının Değişim Süreci: İlahî Sıfatlar Ekseninde Bir İnceleme* (İstanbul: Kitâbî, 2024), 159-168.

muhtemel gerilimler ele alınmaktadır. Araştırma nitel bir yöntem üzerine kuruludur. İncelemede temel metin olarak Zühdi Hasan Cârullah'ın *el-Mu'tezile* adlı eseri esas alınmış, metin çözümlemesi yoluyla müellifin ilâhî sıfatlara dair argümanları tespit edilmiştir. Elde edilen veriler; zât, sıfat, ma'nâ, ahvâl, selbî sıfatlar ve tevhîd gibi temel kavramlar etrafında kavramsal analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Karşılaştırmalı aşamada Cârullah'ın görüşleri, başta Kâdî Abdülcebâr, Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât ve Ebû Hâşim el-Cübbâi olmak üzere klasik Mu'tezilî kaynaklarla ve Ehl-i Sünnet kelâmı ile birlikte ele alınmıştır. Ayrıca ilâhî sıfatlar meselesinin felsefî arka planını ortaya koymak amacıyla Antik Yunan düşüncesi ve Hıristiyan teolojisine dair ikincil literatürden de yararlanılmıştır.

Zühdi Hasan Cârullah, yaşadığı dönemin fikrî meselelerine duyarlı, disiplinlerarası yaklaşımıyla öne çıkan bir düşünürdür. Bununla birlikte mevcut literatürde Cârullah'ın düşünce dünyasının sistematik ve karşılaştırmalı biçimde ele alındığı kapsamlı çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Türkiye'de yapılan Mu'tezile araştırmalarında onun özellikle *el-Mu'tezile* adlı eserine yer yer başvurulmakta, TDV İslâm Ansiklopedisi'nin "Mu'tezile", "Vâsıl b. Atâ" ve "Kelâm" maddelerinde kendisine atıf yapılmaktadır.² Ayrıca Mu'tezile'nin usûl-i hamse anlayışı, hüsün-kubuh, Basra-Bağdat ekolleri ve modern Mu'tezile yorumları gibi meseleleri ele alan çeşitli tez ve makalelerde eserine ve değerlendirmelerine müracaat edilmektedir.³ Ancak mevcut çalışmaların

² İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/391-401; Muhammed Aruçi, "Vâsıl b. Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/539-541; Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/196-203.

³ Veysi Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi: Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", *Artuklu Akademi* 2017/4/2 (2017), 1-28; Samet Karahüseyin, "Klasik Düşünceden Modern Düşünceye, Mu'tezile ve Yeni Mu'tezile Söylemi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Temmuz 2019), 347-363; Hüseyin Maraz, "Ahmed Emin'in Yorumuyla Mu'tezile", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13/2 (2022), 623-648; Uğur Erman, "Ehl-i Hadis ve Mu'tezile Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmine, Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal ve Beşerî İlişkilere Yansımaları (Hicri III. Asır)", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2017), 83-105; Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları* (Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2013), 4 vd.; Huriye Sarıoğlu, *Mu'tezile'ye Göre Hüsün-Kubhun Dinî ve Aklî/Felsefî Temelleri* (Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2024), 19.

büyük ölçüde belirli meseleler çerçevesinde Cârullah'a temas etmekle sınırlı kaldığı, onun *el-Mu'tezile* adlı eserini merkeze alan müstakil ve kapsamlı bir incelemenin literatürde henüz ortaya konulmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda çalışma, Cârullah'ın *el-Mu'tezile* adlı eserinde Mu'tezile düşüncesini hangi kavramsal zemin üzerinden okuduğunu, klasik Mu'tezilî mirası modern dönemin fikrî tartışmalarıyla nasıl ilişkilendirdiğini ve bu yaklaşımın kelâm düşüncesi açısından ne ifade ettiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Böylece çalışma, literatürde dağınık biçimde yer alan değerlendirmeleri bütüncül bir çerçevede ele alarak önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

1. Zühdi Hasan Cârullah'ın Perspektifinden Mu'tezile'de İlahî Sıfatlar

Mu'tezile mezhebi, İslâm düşünce tarihinde ilâhî sıfatlar meselesini erken dönemde sistematik biçimde ele alan ekollerden biri olarak öne çıkmaktadır. Zühdi Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile* adlı eserinde mezhebin sıfatlar doktrini yalnızca belirli görüşler üzerinden değil, tarihsel gelişimi ve iç ayrışmalarıyla birlikte değerlendirmekte, incelemesine ekolün genel teorik çerçevesini ortaya koyarak başlamaktadır. Cârullah'a göre Mu'tezile, Allah'ın sıfatlarını zâttan bağımsız ontolojik varlıklar olarak tasavvur etmeyi reddetmekte ve bu yaklaşımı tevhid ilkesinin zorunlu bir sonucu olarak görmektedir. Bu bağlamda Mu'tezile'nin sıfat anlayışı, Kur'an ve hadislerde Allah'a nispet edilen "el-kadîm, el-'alîm, el-kâdir, el-kavî, el-kâhîr ve el-'adl" gibi isimler üzerinden temellendirilmektedir. Ancak Mu'tezilî düşüncede bu nitelemeler, zâta eklenen müstakil sıfatlar olarak değil, Allah'ın zâtının zorunlu tezahürleri şeklinde yorumlanmaktadır.⁴ Cârullah, bu yaklaşımı tarihsel bağlamı içinde naklederken, ilâhî sıfatların mahiyetine ilişkin bu tür yorumların İslâm düşünce tarihinde ciddi tartışmalara konu olduğunu ve özellikle İbn Hazm tarafından selefî çizgiye aykırı bir bid'at olarak değerlendirildiğini aktarmaktadır.⁵ Nitekim söz konusu eleştiriler, sıfatların isimlerden türetilmiş müstakil ontolojik unsurlar olarak anlaşılmasına yöneltmiş olup, bu

⁴ Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Red alâ İbni'r-Ravendî el-Mullîd*, thk. Henrik Samuel Nyberg (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1925), 107-108; Halil İbrahim Delen, *Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelâm Sistemi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 156-195.

⁵ Zühdi Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile* (Kahire: Matbaatü'l-Mehdi, 1947), 61-62.

yaklaşımın erken dönemden itibaren kelâmî ihtilafların merkezinde yer aldığını göstermektedir.

Zamanla Mu‘tezile içerisinde sıfatlar meselesine dair farklı yönelimler ortaya çıkmıştır. Bazı gruplar sıfatları ma‘nâ veya ahvâl teorileri çerçevesinde açıklamaya çalışırken, bazıları ise belirli sıfatların nefyine kadar uzanan yorumlar geliştirmiştir. Nitekim Kādî Abdülcebâr gibi bazı Mu‘tezilî âlimler, ilâhî sıfatları ilim, kudret ve idrak gibi sınırlı kavramlar üzerinden ele almış, bunun dışında kalan nitelermeleri kabul etmemiştir.⁶ Ebû'l-Hüseyn el-Basrî de bu tartışma zemini içinde dikkat çeken isimlerden biridir. Onun ilâhî sıfatları Allah'ın "âlim" ve "kâdir" oluşuna ircâ ettiği ifade edilir. Sıfatların hangi temel niteliğe ircâ edildiği konusunda ise farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bir görüş, bütün sıfatların ilim ve kudret sıfatlarına döndürüldüğünü ileri sürerken, bir diğer yaklaşım bu indirgemeyi yalnızca ilim sıfatıyla sınırlandırmaktadır. Genel çizgisi dikkate alındığında el-Basrî'nin sıfatları doğrudan zâta ircâ etmeyi öncelediği görülür. Bu yaklaşım, sıfatların müstakil ontolojik varlıklar olarak değil, ilâhî zâtla irtibatlı biçimde anlaşılması gerektiği yönünde bir hassasiyet taşımaktadır. Bununla birlikte, ifadelerinin bütünü göz önüne alındığında, bu tutumun felsefî gelenekte sıfatların temelde ilim sıfatına indirgenmesi eğilimiyle belirli bir benzerlik taşıdığı da söylenebilir.⁷

Cârullah, genel teorik çerçeveyi çizdikten sonra tartışmayı tarihsel etkileşimler bağlamında derinleştirerek Selef-Mu‘tezile ve Cehmiyye-Mu‘tezile ilişkisine dikkat çekmektedir. Bilindiği üzere ilâhî sıfatlar meselesi, İslâm düşünce tarihinde özellikle Selef uleması ile Mu‘tezile arasında yoğun tartışmalara konu olmuştur. Cârullah, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) örnekleri üzerinden Selef yaklaşımını ele alarak, Ahmed b. Hanbel'in Allah'ın sıfatlarının mahlûk olmadığı görüşünü benimsediğini,⁸ İbn Hazm'ın ise "sıfat" teriminin Kur'ân, sünnet, sahâbe ve tâbiîn literatüründe yer almadığı gerekçesiyle Allah hakkında kullanılmasını bid'at olarak

⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/37; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 61.

⁷ Delen, *Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelâm Sistemi*, 160, 169.

⁸ Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* (Beyrut: Daru İbn Zeydun, ts.), 28.

değerlendirdiğini aktarmaktadır.⁹ İbn Hazm, bu görüşünü “*Senin güçlü olan Rabbin, onların vasıflandırmalarından münezzehtir.*”¹⁰ “*Onlar ancak sizin ve atalarınızın (ilâh edindiğiniz şeylere) taktığınız isimlerdir. Allah, onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir.*”¹¹ ayetlerine dayanarak temellendirmekte ve sıfat tartışmalarını sonradan ortaya çıkan bir problem alanı olarak görmektedir.¹² Bu noktada Cârullah, kritik bir soru yöneltmektedir: Selef ulemasının sıfatlar hakkında sistematik bir tartışma yürütmediği bilinirken, bu mesele hangi süreçte ortaya çıkmış ve nasıl bu denli geniş bir ihtilaf alanına dönüşmüştür? Cârullah’a göre bu sorunun cevabı, Cehmiyye ile Mu’tezile arasındaki erken dönem etkileşimde aranmalıdır.¹³ Ona göre ilâhî sıfatlar konusunda ilk sistematik inkâr, Ca ‘ d b. Dirhem (ö. 118/742?) ile başlamıştır.¹⁴ Kur’ân’ın mahlûk olduğu görüşü de bu bağlamda ortaya atılmıştır.¹⁵ Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46)¹⁶ ise bu yaklaşımı Ca ‘ d’ dan alarak Horasan bölgesinde yaymış ve hicrî birinci yüzyılın sonlarına doğru tanınır hâle gelmiştir.¹⁷ Cehmiyye ekolü, birçok âlim tarafından i`tikâdî sapkınlıkla ilişkilendirilmiş ve bu gruba mensup kişilerle irtibat kurmak dahi sakıncalı görülmüştür.¹⁸ Hatta bazı durumlarda, onlara reddiye yazan âlimlerin bile eleştiriyeye maruz kaldığı aktarılmaktadır. Bu

⁹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel- ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr- Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Dâru'l-Ciyl, 1996), 2/283; Cârullah, *el- Mu'tezile*, 62.

¹⁰ Saffat; 37/180.

¹¹ Necm, 53/23.

¹² İbn Hazm, *el-Fasl* 2/283; Cârullah, *el- Mu'tezile*, 62.

¹³ Şehristânî, *el- Milel ve'n-Nihal*, 1/73-74; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 201; Cârullah, *el- Mu'tezile*, 62.

¹⁴ İlyas Çelebi, “Sıfat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/101; Cârullah, *el- Mu'tezile*, 62.

¹⁵ Mustafa Öz, “Ca’d b. Dirhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/542-543.

¹⁶ Tam adı Ebû Muhris Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî. Aykırı düşünceleriyle tanınan Cehm İslâm düşünce tarihini birçok yönüyle etkileyen önemli şahsiyetlerden biridir. İlk kelimcilerden kabul edilir ve Cehmiyye mezhebinin kurucusudur. Detaylı bilgi için bkz. Seyithan Can, *Cehm b. Safvân ve Teolojik Paradigmasını Anlamak* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 25.

¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbn'ül-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, ed. C. J. Tornberg (Leiden, ts.), 5/321-446.

¹⁸ İbn'ül-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 5/321; Şehristânî, *el- Milel ve'n-Nihal*, 1/85-90; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 200-202.

duruma örnek olarak Halife Mervân b. Muhammed'in (ö. 132/750), ta'îl anlayışı ve Ca'd b. Dirhem'in görüşlerini benimsemesi sebebiyle dönemin âlimleri tarafından eleştirilmiş olması gösterilmektedir.¹⁹ Cârullah, bu tarihsel arka planın, Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki tutumunun yalnızca teorik değil, aynı zamanda erken dönem siyasî ve fikrî gerilimlerle iç içe geliştiğini ortaya koyduğunu belirtmektedir.²⁰

Cârullah'a göre, Mu'tezile ekolü teşekkül ederken sıfatlara ilişkin görüşlerinde Cehmiyye'nin etkisini taşımıştır. Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) sıfatların şirke kapı aralayacağı gerekçesiyle bunları reddetmiş, sonraki Mu'tezilî düşünürler ise Yunan felsefesinden etkilenererek sıfatlar meselesine daha felsefi ve sistematik bir perspektiften yaklaşmışlardır.²¹ Cârullah, Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Şehristânî'nin (ö. 548/1153) değerlendirmelerinden hareketle, Vâsıl b. Atâ'dan sonra gelen Mu'tezilî âlimlerin ilâhî sıfatlar konusunu felsefi kaynaklar aracılığıyla derinlemesine ele aldıklarını ve bu doğrultuda farklı çözüm ve sonuçlara ulaştıklarını belirtmektedir.²² Bu çerçevede Gazzâlî, Mu'tezile kelâmcılarının filozofların akla dair yaklaşımlarını esas alarak Allah'ın sıfatlarını inkâra kadar götürdüklerini ifade etmektedir.²³ Şehristânî, Vâsıl b. Atâ'nın ilâhî sıfatları inkâr eden yaklaşımını bu şekilde temellendirmesini olgunlaşmamış bir tutum olarak değerlendirir. Bununla birlikte Vâsıl'ın görüşünü, iki kadîm ve ezeli tanrının varlığının aklen imkânsız olduğu yönündeki yaygın kabul gören ilkeye dayandırdığını da belirtir. Bu süreçte Mu'tezilî düşünürlerin, Yunan

¹⁹ Ebû Ebû Abdilmelik Mervân b. Muhammed b. Mervân b. el-Ĥakem el-Ümevî (Mervân el-Ĥimâr), Emevî Devleti'nin son halifesidir. Klasik literatürde, onun Ca'd b. Dirhem'e nispet edilen ta'îl eğilimli yaklaşımlara müsamahakâr davrandığı yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır. İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, 5/321 vd.; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 62; Hasan Kurt, "Mervân II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/227.

²⁰ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 62 vd.

²¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/37-40; bû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, ed. Câbir Faysal el-Busheykh (Beyrut: Darû'l-Kâlem, 2003), 51-54; H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi, 2001), 15; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 62.

²² Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 51-54; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/40; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 63.

²³ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 51-54.

filozoflarının eserlerinden de yararlanarak ilâhî sıfatlar konusundaki yaklaşımlarını daha derinlikli biçimde geliştirdikleri görülmektedir.²⁴ Bu filozoflara göre Yüce Tanrı, zâtı gereği zorunlu varlıktır ve her bakımdan tektir. Dolayısıyla Tanrı'nın zâtına sonradan eklenen herhangi bir sıfatın kabul edilmesi mümkün değildir.²⁵ Bu anlayışa göre Tanrı, zâtına eklenmiş bir bilgiyle değil, bizzat zâtıyla bilen, kudret ve hayatı da yine zâtıyla özdeş olan bir varlıktır. Cârullah'a göre özellikle Eflâtun (m.ö. 427-347) ve Yeni Eflatunculuğun Tanrı'nın aşkınlığını vurgulayan yaklaşımının, Müslüman düşünürler üzerinde diğer Yunan filozoflarına nispetle daha belirgin bir etki bıraktığı görülmektedir.²⁶ Onlar Tanrı'ya herhangi bir sıfat nispet etmenin O'nu mahlûkata benzetmek anlamına geleceğini ifade ederek bu tür nitelermeleri reddetmektedir. Tanrı için "bilgili", "güzel" veya "iyi" denmez; zira Tanrı'nın kendisi bizzat bilgi, güzellik ve iyiliktir. Tüm bilgi, güzellik ve iyilik O'ndan kaynaklanır. Benzer şekilde Tanrı'nın görmeye ihtiyacı yoktur; zira O, başkalarının görmesini mümkün kılan ışıktır.²⁷ Gazzâlî ve Şehristânî, Mu'tezile'nin bu noktada filozoflarla paralel düşündüğünü özellikle belirtmektedir.²⁸

Cârullah'ın analizine göre Mu'tezile'nin sıfatlar doktrini, hem erken dönem İslâmî tartışmaların hem de klasik felsefî mirasın etkisi altında şekillenmiştir.²⁹ Vâsıl b. Atâ'nın sıfatları reddetmesi, mezhebin tevhîd anlayışını

²⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/40.

²⁵ A. Weber, *History of Philosophy*, New York: Charles Scribner's Sons, 1907, 167-169; Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâzıla*, thk. Albert Nader (Beyrut: Dâr al-Maşrik, 1993), 60-65; Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ, *eş-Şifâ' el-İlâhiyyât*, thk. İbrâhîm Medkûr (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyye el-'Âmme li'l-Kitâb, 2005), 1/75-80; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/363.

²⁶ H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 48-49; Richard Walzer, *Greek into Arabic: Essays on Islamic Philosophy*. Cambridge: Harvard University Press, 1962, 6-9, 65-70, 236 vd.; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 63.

²⁷ A. Weber, *History of Philosophy*, 167-169.

²⁸ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, 51-54; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/40; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 63.

²⁹ Somut örnekler ve tartışmalar için bk. Yasin Ulutaş, "Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskâfî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Kelâmî Görüşleri", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020), 1107-1136; Ziya Erdinç, "İbnü'l-Melâhimî'nin Ahkâm Teorisinin Zât-Sıfat İlişkisi Tartışmalarındaki Yeri", *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi, İslami İlimler Özel Sayısı* (Ekim 2023), 149-188; Yusuf Arkaner, "Ebû's-Senâ Şemseddin el-İsfahânî'de Tenzihî Sıfatlar ve Aklı

zedelebilecek çokluk fikrine karşı alınmış bir tedbir olarak yorumlanmaktadır. Bununla birlikte Şehristânî, bu yaklaşımı yeterli bir felsefî temellendirmeden yoksun bulmakta ve olgunlaşmamış bir tutum olarak değerlendirmektedir.³⁰ Vâsıl'dan sonraki Mu'tezilî düşünürler, özellikle Eflatuncu Tanrı tasavvurundan etkilenererek, Tanrı'nın zâtî ile sıfatları arasında ayırım gözetmeyen daha metafizik ve rasyonel açıklamalar geliştirmişlerdir. Bu bağlamda Mu'tezile, Tanrı'nın zâtıyla bilmesi, kudret sahibi olması gibi nitelemeleri benimseyerek, sıfatların zâtla özdeş olduğu görüşünü felsefî açıdan temellendirmiştir. Cârullah'ın çalışması, Mu'tezile'nin kelâmî pozisyonunu klasik felsefeyle buluşturan bir yorum geleneğine işaret etmekte, böylece İslam düşüncesinde teoloji-felsefe etkileşimine vurgu yapmaktadır.³¹

Cârullah'a göre bu felsefî arka plan, Mu'tezile'nin sıfat anlayışının yalnızca İslâm içi bir kelâm tartışmasıyla sınırlı olmadığını, aksine daha geniş bir teolojik ve metafizik problem alanının parçası olduğunu göstermektedir.³² Ona göre Mu'tezile'nin sıfatlar doktrini, aynı zamanda klasik felsefî miras ve Hristiyan teolojisiyle kurulan dolaylı temaslar çerçevesinde şekillenmiştir.³³ Bu bağlamda selbî sıfatlar anlayışı, Yunan felsefesi, Hristiyan teolojisi ve Mu'tezilî düşünce arasında dikkat çekici bir etkileşim alanı oluşturmaktadır. Nitekim Yunan filozofları, Tanrı hakkında yapılan nitelermelerin çoğunlukla selbî bir mahiyet taşıması gerektiğini savunmuş, bu yaklaşım özellikle Yeni Eflâtunculuk geleneği aracılığıyla Hristiyan teolojisine intikal etmiştir.³⁴ Yeni Eflâtuncu düşünceden

Arazların Allah'ın Zâtından Tenzîhi", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/1 (Haziran 2020), 313-332; Hüsni Turgut, "Allah'ın Sıfatlarının Temellendirilmesinde Tekâbü'l Delili ve Eleştirisi", *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (Şubat 2026), 23-55.

³⁰ Şehristânî, *el- Milel ve'n-Nihal*, 1/40; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm* (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 392.

³¹ Şehristânî, *el- Milel ve'n-Nihal*, 1/37-40; H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 15, 48-49; Cârullah, *el- Mu'tezile*, 63-74.

³² Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2003, 32-33.

³³ H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 43-49, 170; Richard Walzer, *Greek into Arabic: Essays on Islamic Philosophy*. 6-9, 65-70, 236 vd.; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 285-291, 343; Cârullah, *el- Mu'tezile*, 63.

³⁴ John M. Dillon, *The Middle Platonists: 80 B.C. to A.D. 220*, rev. ed. (Ithaca-New York: Cornell University Press, 1996), 199-203; H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 170; Cârullah, *el- Mu'tezile*, 66-67.

önemli ölçüde etkilenen Hıristiyan teolog Yahya (Yuhannâ) ed-Dımaşkî (John of Damascus) (ö. 749 [?]), Tanrı'yı mutlak mükemmellik ve aşkınlık mertebesinde tasavvur etmiş, bu nedenle ilâhî sıfatların, Tanrı'yı eksikliklerden tenzih etmeye yönelik selbî anlamlar taşıdığını savunmuştur. Ona göre "Allah âlimdir" denildiğinde, asıl kastedilen O'nun cehaletten münezzehe oluşudur. Bu anlayışta olumlu sıfatlar, gerçekte olumsuzlamaya dayalı bir anlam yüklenmektedir.³⁵ Cârullah, Mu'tezile'nin de benzer bir yaklaşımı benimsediğini ve Tanrı'nın zâtını aşkın ve mutlak kabul ettiği için sıfatlara çoğunlukla selbî anlamlar yüklediğini belirtmektedir. Bu durum, Mu'tezile'nin Allah'ın zâtı ile sıfatları arasında herhangi bir çokluk kabul etmeme anlayışıyla uyumludur.³⁶ Bu bağlamda Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin selbî sıfat anlayışı ile Mu'tezile'nin teolojik yorumları arasında dikkat çekici paralellikler bulunduğu görülmektedir. Her iki yaklaşımda da Tanrı'nın mahiyetinin kavranamazlığı ve sıfatlarla sınırlanamayacağı fikri ortak bir zemin oluşturmaktadır.³⁷ Bu yaklaşımı somutlaştıran örneklerden biri Ebû'l-Huzeyl el-Allâf'ın (ö. 235/849-50 [?]) açıklamalarıdır. Ona göre "Allah âlimdir" denildiğinde, O'na zâta eklenen bir ilim sıfatı isnat edilmemekte, bilakis cehaletin O'ndan nefyedildiği ifade edilmektedir. Aynı şekilde "kâdirdir" denildiğinde acizlik, "hayydir" denildiğinde ise ölüm O'ndan nefyedilmektedir. Bu çerçevede sıfatlar, zâta eklenen nitelikler değil, zâtın mutlak yetkinliğini ifade eden tenzihî kavramlar olarak anlaşılmaktadır.³⁸

³⁵ A. J. Wensinck, *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development* (London: Cambridge University Press, 1932), 70-74; H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 46, 170; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 66.

³⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/44; Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, ed. Hellmut Ritter (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag Press, 1980), 1/165-167; Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. Taha Hüseyin, Abdülhamid Ahmed (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1965), 5/179; Orhan Şener Koloğlu, "Cübbâilerin Kelâm Sistemi" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 232-233; Zeyneb Yiğit, *Mu'tezile'nin Tevhîd Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024), 77.

³⁷ Wensinck, *The Muslim Creed*, 70-73.

³⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/164-167; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/44; Koloğlu, "Cübbâilerin Kelâm Sistemi", 232-233.; Emre Köksal, "İlk Dönem Mu'tezile Kelamında Zât-Sıfat İlişkisi: Sıfat, Mânâ ve Ahvâl Kavramları Üzerinden Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2018/1, sy. 40 (2018), 243.

Cârullah'a göre bu teorik zemin, Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki tutumunun yalnızca içsel bir kelâmî tercihten ibaret olmadığını ortaya koymaktadır.³⁹

Cârullah'a göre Mu'tezile'nin ezeli sıfatlar konusundaki yaklaşımı, Tanrı'nın birliğini muhafaza etmeye yönelik güçlü bir tevhîd hassasiyetine dayanmaktadır. Mu'tezile, ezeli olan her varlığın zorunlu olarak ilâhlık vasfı taşıması gerektiğini kabul etmekte, bu nedenle Tanrı'nın zâtında, ezeli ve birbirinden ayrılmaz unsurlar şeklinde tasavvur edilse dahi herhangi bir içsel çoğulluğu reddetmektedir. Bu kabul, sıfatlar meselesinin arka planını oluşturan katı tevhîd anlayışının teorik çerçevesini belirlemektedir. Cârullah'ın, Mu'tezilî yaklaşımın Hristiyan teolojisiyle dolaylı bir temas içerisinde olduğu yönündeki tespiti, bu çerçevenin yalnızca İslâm içi bir kelâm tartışmasıyla sınırlı olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Söz konusu temas, tarihsel olarak Yahudi-Helenistik düşünür Philon (m.ö. 25/m.s. 50) aracılığıyla Hristiyan teolojisine, oradan da İslâm düşünce geleneğine uzanan geniş bir entelektüel süreklilik bağlamında anlam kazanmaktadır. Bu bağlamda "yalnızca Tanrı'nın ezeli olduğu" ilkesi, Philon'un Tanrı tasavvurunda merkezi bir konuma sahiptir. Ezellilik, bu anlayışta yaratılmış varlıklardan mutlak surette ayrılan ve yalnızca Tanrı'ya özgü bir nitelik olarak tanımlanmaktadır.⁴⁰ Aynı düşünce, erken dönem Hristiyan polemik literatüründe Logos tartışmaları ve maddenin ezelliliği meselesi bağlamında da belirleyici bir argüman olarak kullanılmıştır. Bu doğrultuda Hristiyan düşüncesinde Tanrı'nın zâtı ile nitelikleri arasındaki ilişkinin yoğun biçimde tartışıldığı görülmektedir.⁴¹ Özellikle Augustinus (ö. 430), Yuhanna ed-Dîmeşkî ve Tûmâ al-Aqwîni (Thomas Aquinas) (ö. 1274) gibi önde gelen teologlar, ilâhî niteliklerin Tanrı'nın özünden ayrı mı yoksa onunla özdeş mi olduğu sorusunu farklı sistematik çerçeveler içerisinde ele almışlardır. Bu düşünürler, Tanrı'nın aşkınlığı ilkesini koruma amacıyla zât-sıfat ilişkisini açıklamaya yönelik çeşitli teorik modeller geliştirmiştir. Dolayısıyla ilâhî sıfatların ontolojik statüsü, yalnızca İslâm kelâmında değil, Hristiyan teolojisinde de merkezi bir problem alanı

³⁹ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 66-67.

⁴⁰ Philo, *Philo in Ten Volumes (and Two Supplementary Volumes)*, İngilizce çev. ve ed. F. H. Colson-G. H. Whitaker, (Cambridge: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1929-2001) c. I, 173; c. II, 94-164.

⁴¹ H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 101-102;

olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Cârullah'a göre Mu'tezile'nin sıfat anlayışını değerlendirirken, Hristiyan teolojisiyle kurulan dolaylı temasın göz ardı edilmemesi gerekir. Erken dönem İslâm dünyasında Hristiyanlık, özellikle teslis doktrini etrafında yoğun eleştirilere konu olmuş, Tanrı'nın zâtında çokluk fikrini çağrıştıran bu öğretisi, Müslüman kelâmcılar açısından tevhîdin sınırlarını tayin eden önemli bir "öteki" referans işlevi görmüştür.⁴²

İlahî sıfatları zâta zâid olarak kabul eden bazı Müslümanlar, zaman zaman Hristiyan teslisine yaklaşmakla itham edilmiştir. Buna karşılık Mu'tezile'nin sıfatları reddeden tutumu teslis karşıtı Hristiyan akımlarla benzer bir tevhîd hassasiyetini paylaşmıştır.⁴³ Bununla birlikte söz konusu benzerlik, doğrudan bir etkilenme ya da ödünç alma ilişkisine değil, ortak bir teolojik problem alanına verilen paralel tepkilere işaret etmektedir. Bu tarihsel ve teorik zemin, Mu'tezile'nin ilâhî sıfatlara dair yaklaşımının tek boyutlu bir çizgide gelişmediğini, aksine farklı düşünsel katmanlar içerisinde şekillendiğini göstermektedir. Nitekim Cârullah'ın mezhebi tarihsel, kelâmî ve felsefî bağlamları birlikte dikkate alarak çözümlemesi, sıfatlar doktrininin içsel çeşitliliğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Mu'tezilî düşünce içinde hem yöntem hem de ulaşılan sonuçlar bakımından farklı yönelimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Mu'tezile'nin sıfatlar meselesindeki tutumunu sağlıklı biçimde değerlendirebilmek için, mezhep içindeki bu farklı yaklaşımların sistematik olarak ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda Mu'tezile içerisinde ilâhî sıfatlara ilişkin başlıca görüş ayrılıkları ve bunların teorik temelleri incelenecektir.

2. Mu'tezile'de Zât-Sıfat İlişkinin Tevhîd Merkezli İnşası ve İç Çeşitlilik

⁴² Cârullah, *el-Mu'tezile*, 66-74.

⁴³ Teslis karşıtı Hristiyan akımlara örnek olarak Arianizm (Ariusçuluk) zikredilebilir. Arianizm, IV. yüzyılda ortaya çıkan ve Hz. İsa'nın Tanrı Baba ile aynı özden olmadığını, aksine yaratılmış bir varlık olduğunu savunan bir teolojik yaklaşımdır. İskenderiyeli rahip Arius tarafından sistemleştirilen bu görüş, 325 yılında toplanan İznik Konsili'nde reddedilerek heretik kabul edilmiştir. Bilal Baş, "Monoteist Bir Hristiyanlık Yorumu: Aryüsçülük Mezhebi", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9 (2000), 167-200; C. H. Becker, "Christliche Polemik und islamische Dogmenbildung", *Zeitschrift für Assyriologie*, 26 (1922), 188-190; H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 46-49, 102-103.

Cârullah'a göre Mu'tezilî kelâmcıların ilâhî sıfatlar alanındaki çabalarının temel hedefi, Allah'ın vahdâniyetini muhafaza etmek ve O'nun zâtının bileşik (mürekkep) yahut parçalı (münkasim) olmadığını teolojik ve mantıksal gerekçelerle temellendirmektir. Bu çerçevede Mu'tezile'ye göre Allah zâtında birdir. Sıfatların çeşitli oluşu, zâtta bir çeşitlilik bulunduğu anlamına gelmez. Aksine bu çeşitlilik, ma'lûm (bilinen) ve makdûr (kudretin konusu) olan şeylerin farklılığından kaynaklanmaktadır. Böylelikle sıfatların, ilâhî zât üzerinde dışsal bir çoğulluğa yol açamayacağı fikri teorik bir zemine oturtulmak istenir.⁴⁴ Ne var ki Cârullah'ın dikkat çektiği üzere bu ortak hedef, Mu'tezile içinde tek tip bir kavramsallaştırma üretmemiş, sıfat meselesi zamanla farklı açıklama modelleri üzerinden iç ayrımlara uğramıştır. Bu bağlamda bazı kelâmcılar, klasik anlamıyla "sıfat" terimini kullanmaktan dahi imtina etmişlerdir. Örneğin Muammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830), "sıfat" yerine daha soyut bir kavram olarak "ma'nâ"yı tercih etmiş, sıfatları zâta hâricen eklenen şeyler şeklinde değil, zâtın anlaşılabilir yönleri olarak konumlandırmaya çalışmıştır.⁴⁵ Öte yandan Ebû Hâşim el-Cübbâî, sıfatları açıklamak üzere "ahvâl" kavramını geliştirmiş, böylece sıfatların ne tamamen zâttan ayrı ne de zâtle tam anlamıyla özdeş sayılabileceği ara bir kategori kurmayı hedeflemiştir.⁴⁶ Bu tür kavramsallaştırmalar, Allah hakkında konuşmayı mantikî çelişkilere düşmeden sürdürmeye yönelik epistemolojik bir imkân üretme çabasının ürünüdür.⁴⁷ Mu'tezile'nin geç dönem temsilcilerinden Kâdî Abdülcebbar ise, sıfatları sınırlı bir çerçevede tanımlamaya yönelmiş, Allah'a izâfe edilebilecek sıfatların ilim, kudret ve idrak gibi temel niteliklerle sınırlandırılması gerektiğini savunmuştur. Bu

⁴⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/164; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 5/205; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 342; Koloğlu, "Cübbâîlerin Kelâm Sistemi", 232; Cârullah, *el- Mu'tezile*, 67.

⁴⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/168; Cârullah, *el- Mu'tezile*, 67-68.

⁴⁶ Koloğlu, "Ebû Hâşim el- Cübbâî'nin Ahvâl Teorisi Üzerine Bazı Mülâhazalar", *UÜİF Dergisi* XVI/2 (2007), 200-208; Koloğlu, "Cübbâîlerin Kelâm Sistemi", 240-248; Richard M. Frank, "Ebû Hâşim'in Ahvâl Teorisi: Yapısı ve İşlevi", çev. Hayrettin Nebi Güdekli, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (Nisan 2014): 225-236.

⁴⁷ Koloğlu, "Ebû Hâşim el- Cübbâî'nin Ahvâl Teorisi Üzerine Bazı Mülâhazalar", *UÜİF Dergisi* XVI/2 (2007), 200-208; Koloğlu, "Cübbâîlerin Kelâm Sistemi", 240-248.

sınırlamanın arka planında, tevhîd ilkesine zarar verebilecek aşırı sıfat tasniflerinden kaçınma amacı bulunmaktadır.⁴⁸

Cârullah, Mu'tezile'nin farklı dönemlerinde ve farklı temsilcilerinde ortaya çıkan yorum ayrışmalarını dikkate alarak mezhep içindeki teorik çeşitliliği bütüncül bir çerçevede ele almıştır. Bu yöntem, Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki temel tevhîd hassasiyetini korumakla birlikte, bu hassasiyetin farklı kelâmcılar tarafından nasıl farklı epistemik ve ontolojik modellerle temellendirildiğini görünür kılmaktadır. Böylece Cârullah'ın yaptığı şey, Mu'tezile'yi "tek çizgili" bir mezhep gibi değil, aynı tevhîd idealine bağlı kalarak farklı açıklama stratejileri üreten canlı bir kelâm geleneği olarak okumaktır. Bu çeşitliliğin önemli temsilcilerinden biri olan Hayyât, özellikle ilmin Allah'a nispet edilme biçimini tartışırken, ilmin müstakil bir "sıfat" olarak kavranmasının tevhîd açısından zorunlu olarak problemler doğurduğunu savunmuştur. Hayyât'ın temel itirazı, ilmi zâta eklenen bağımsız bir ontolojik unsur gibi tasarlanmanın iki farklı durumda da tevhîd açısından sakıncalı sonuçlara yol açmasıdır. Birinci ihtimalde ilim kadîm kabul edildiğinde, Allah'ın zâtı yanında ikinci bir kadîm varlık daha kabul edilmiş olur ki bu durum, kelâm geleneğinde "taaddüdü'l-kudemâ" (ezelî varlıkların çoğalması) şeklinde formüle edilen teolojik riski doğurur ve ulûhiyyet alanında çokluk izlenimi meydana getirir. İkinci ihtimalde ise ilim hâdis kabul edilirse, bu kez Allah'ın zâtı dışında sonradan meydana gelen bir varlığın Allah'a nispet edilmesi gerekir. Bu durumda Allah, ilim sahibi olmak bakımından dışsal bir "hadis varlığa" muhtaçmış gibi tasarlanmış olur ki bu da ilâhî kemâl ve mutlaklık fikriyle bağdaşmayan bir sonuç üretir. Cârullah'a göre Hayyât, bu ikili çıkmazı yalnızca teorik bir "itiraz" olarak bırakmaz, bilakis konuyu anlaşılır kılmak için belli benzetmelerle (temsilî kıyaslarla) destekler. Renklendirilenin renklendirenden bağımsız düşünülmemesi yahut hareket ettirilenin hareket ettirenden ayrı bir varlık olarak tasavvur edilememesi örnekleriyle Hayyât, ilmin zât dışında müstakil bir "şey" gibi düşünülmesinin ontolojik bir imkânsızlık taşıdığını vurgulamaya çalışır. Bu analizlerin vardığı sonuç, ilmin Allah'ın zâtından ayrı bir sıfat olarak değil,

⁴⁸ Sadık Tanrıku, "Kâdî Abdülcebbar'ın Zât-Sıfat Anlayışı", *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies* 15/93 (ts.), 233-256; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 67.

Allah'ın "zâtıyla âlim olması" şeklinde anlaşılması gerektiğidir.⁴⁹ Böylece Hayyât, tevhîdi korumak adına sıfatlar tartışmasında ontolojik çoğulluğa yol açabilecek tasavvurları sistematik biçimde dışlamaktadır. Hayyât'ın bu yaklaşımı, klasik kelâm literatüründe sıfatlar meselesinin "tevhîd-merkezli" problematiğini son derece açık biçimde ortaya koymaktadır. Zira burada asıl mesele, Allah'ın âlim oluşunu inkâr etmekten ziyade, "âlim oluşun ontolojik açıklamasında" Tanrı'nın zâtı dışında bağımsız öğeler varsaymanın doğurduğu sorunları ortaya koymaktır. Bu nedenle Hayyât'ın eleştirisi, "sıfatların reddi"ne indirgenebilecek bir yaklaşım olmaktan çok, Tanrı'ya ilişkin konuşmanın (teolojik dilin) nasıl kurulması gerektiği meselesiyle yakından ilişkilidir. Tanrı hakkında kullanılan sıfatların O'na "eklenen parçalar" şeklinde anlaşılması, kelâmın tevhîd anlayışı açısından baştan riskli görülmektedir. Bu nokta, modern felsefede Tanrı'nın basitliği doktrini etrafında yürütülen tartışmalarla karşılaştırmalı bir okuma imkânı da sunmaktadır. Augustine, Anselm ve Aquinas çizgisinde geliştirilen ilâhî basitlik öğretisi de benzer biçimde, Tanrı'nın sıfatlarını zâtan ayrı ontolojik unsurlar olarak kavramanın Tanrı'da bileşiklik/terkip düşüncesine kapı aralayacağını, bunun ise Tanrı'nın mutlaklık ve birlik fikrini zedeleyeceğini ileri sürmektedir. Ancak modern tartışmalarda problem biraz daha farklı bir yerden açılır: Alvin Plantinga, ilâhî basitliğin sıfat-zât özdeşliği şeklinde yorumlanması hâlinde Tanrı'nın bir "özellik"e indirgenmesi gibi istenmeyen bir sonuç doğuracağını savunur.⁵⁰ Aynı şekilde mezhep dışı eleştirilerde de Abdülkâhir el-Bağdâdî gibi Ehl-i Sünnet âlimleri, zât-sıfat özdeşliğinin bazı tutarsız sonuçlara yol açabileceğini savunmuştur. Bu eleştirilerin merkezinde, "Allah'ın ilmi ve kudreti zâtı ise Allah hem ilim hem kudrettir; öyleyse 'âlim' ve 'kâdir' oluşun anlamı nasıl korunacaktır?" sorusu yer alır.⁵¹ Bu gibi itirazlar, ilâhî zâtın hakikatte mevcut, müstakil bir zât mı yoksa yalnızca

⁴⁹ Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Red âlâ İbni'r-Ravendî el-Mulhid*, thk. Henrik Samuel Nyberg (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1925), 111-112; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 64.

⁵⁰ William E. Mann, "Divine Simplicity", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman, Winter Edition, Stanford University, 2023, erişim: <https://plato.stanford.edu/entries/divine-simplicity/>; Nazif Muhtaroglu, "Plantinga and Ash'arites on Divine Simplicity", *[Kader]* 18/2 (2020): 488-499.

⁵¹ Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn* (İstanbul: Matbaatu'd-Devlet, 1928), 91. Plantinga da benzer hassasiyeti taşır. Bkz. Mann, "Divine Simplicity"; Muhtaroglu, "Plantinga and Ash'arites on Divine Simplicity", 488-499.

sıfatlardan ibaret bir "ma'nâ"ya/itibârî kavrama indirgenmiş bir tasavvur mu olduğu meselesini yeniden tartışmaya açmakta ve ilâhî basitlik savunusunu ontoloji düzleminde daha hassas bir konuma itmektedir. Tam bu noktada çağdaş "ilâhî basitlik" (divine simplicity) savunularında geliştirilen bazı yaklaşımlar, özellikle kurucu constituent ontology ve doğruluk-yapıcısı (truthmaker) teorileri, Plantinga'nın itirazının dayandığı ontolojik varsayımları tartışmaya açar.⁵² Bu yaklaşımlar, ilâhî sıfatların Tanrı'da örneklenen (instantiated) ve bu sebeple Tanrı'dan ontolojik olarak ayrışan dışsal nitelikler şeklinde kavranmasının zorunlu olmadığını ileri sürer. Zira modern felsefede zât-özellik ilişkisi çoğullukla "kurucu olmayan ontoloji" (non-constituent ontology) denilen çerçevede düşünülür: Buna göre özellikler bireyin iç yapısının parçası değildir. Bireyde "dışsal olarak bulunan/örneklenen" soyut nesnelere gibidir. Plantinga'nın itirazı büyük ölçüde bu arka planı varsaymaktadır. Buna karşılık constituent ontology, varlığı kurucu öğeler üzerinden düşünerek Tanrı'yı "özellikler toplamına indirgeme" riskini azaltan alternatif bir ontolojik dil teklif eder. Benzer biçimde truthmaker yaklaşımı da "Tanrı âlimdir" gibi önermelerin doğruluğunu açıklamak için Tanrı'da bu önermelere tekabül eden müstakil ontolojik durumlar varsaymayı zorunlu görmez, bilakis bizzat Tanrı'nın kendisini bu önermelerin doğruluk-yapıcısı (truthmaker) olarak kabul eder. Bu yaklaşım, Tanrı'da içsel çokluk ve bileşiklik doğurmaksızın, sıfat dilini zât-sıfat ilişkisini merkeze alan ilişkisel bir bağlam içinde temellendirmeyi amaçlamaktadır.⁵³ Elbette Hayyât'ın yaklaşımı ile modern divine simplicity savunuları arasında doğrudan bir özdeşlik kurulamaz. Zira iki bağlam, farklı epistemik amaçlara ve farklı ontolojik dil düzeylerine sahiptir. Ancak her iki problem alanında da temel hassasiyet benzerdir: Tanrı'nın birliğini ve mutlaklığını korumak için sıfatların ontolojik statüsünü "Tanrı'da parça/çokluk oluşturmayacak" biçimde yorumlama çabası. Bu nedenle Hayyât'ın ilmi zâttan ayrı müstakil bir varlık/sıfat olarak düşünmenin tevhîd açısından problemliliğini vurgulayan yaklaşımı, modern ilâhî basitlik literatüründeki temkinli ontolojik açılımlarla doğrudan özdeşleştirilmeden, fakat benzer bir teolojik-ontolojik hassasiyet üzerinden ilişkilendirilebilir.

⁵² Mann, "Divine Simplicity", *Religious Studies* 18/4 (Aralık 1982): 451-471; Mann, "Divine Simplicity".

⁵³ Mann, "Divine Simplicity".

Bu karşılaştırmalar, Cârullah'ın ortaya koyduğu çerçevenin çağdaş teolojik ve felsefî literatürdeki izdüşümlerini göstermek ve yaklaşımını daha iyi anlaşılır kılmak amacıyla eklenmiştir. Yeniden müellifin kendi analizine döndüğünde, Cârullah'ın Mu'tezile içindeki eğilimleri daha sistematik bir biçimde sınıflandırdığı görülmektedir. Genel Mu'tezilî tutuma göre Allah, zâtında âlimdir, bunun yanında O'na zâta eklenen müstakil bir "ilim sıfatı" nispet edilmez ve aynı yaklaşım diğer sıfatlara da teşmil edilir. Bununla birlikte Cârullah, Ebû'l-Huzeyl el-Allâf'ın bu genel eğilim içinde kendine özgü bir yol izleyerek daha felsefî bir formülasyon geliştirdiğini belirtir. Allâf'a göre "Allah ilmiyle âlimdir; ancak O'nun ilmi zâttır. Kudretiyle kâdirdir; kudreti zâttır. Diriliğiyle hayydir; diriliği zâttır." Bu formülasyon, sıfatların zâttan ayrı birer varlık değil, doğrudan zâttın aynısı olduğunu ileri süren bir özdeşlik yaklaşımıdır. Cârullah, Şehristânî'den aktardığı değerlendirmeler üzerinden Allâf'ın yaklaşımının hem felsefecilerin yöntemine hem de bazı Hristiyan teolojik tartışmalarına (özellikle uknum öğretisine) benzerlik taşır şekilde yorumlanabileceğine dikkat çekmektedir.⁵⁴ Böylece Mu'tezilî düşüncede sıfat meselesinin yalnızca mezhep içi kelâmî problem olarak değil, daha geniş bir entelektüel atmosfer içinde felsefe ve Hristiyan teolojisiyle temas noktaları üzerinden okunabileceğini ima eder. Ne var ki Allâf'ın özdeşlik görüşü mezhep içinde de tartışmalı bulunmuştur. Abbâd b. Süleyman, Muammer b. Abbâd ve Ebû Hâşim el-Cübbâî gibi isimler, sıfatların açıklamasında farklı modellere yönelerek Allâf'tan ayrılmıştır.⁵⁵ Aynı şekilde mezhep dışı eleştirilerde de Abdülkâhir el-Bağdâdî gibi Ehl-i Sünnet âlimleri, zât-sıfat özdeşliğinin bazı tutarsız sonuçlara yol açabileceğini savunmuştur.⁵⁶ Cârullah, Mu'tezile içinde tevhîdi koruma hedefi ortak olmakla birlikte bu hedefi açıklamak için farklı ontolojik stratejiler geliştirildiğini göstermektedir.

Cârullah, Muammer b. Abbâd ve Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin yaklaşımlarını aktarırken, bu iki modelin de nihai hedefte mezhebin genel prensibinden sapmadığını vurgulamıştır. Muammer'e göre Allah "ilmiyle âlimdir ve bu ilim bir ma'nâdır; bu ma'nâ da başka bir ma'nâdır; mânâlar bu şekilde sonsuza kadar

⁵⁴ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 65.

⁵⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/168; Koloğlu, "Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin Ahvâl Teorisi Üzerine Bazı Mülâhazalar", 200-208; Koloğlu, "Cübbâîlerin Kelâm Sistemi", 240-248.

⁵⁶ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 91.;Krş. Mann, "Divine Simplicity".

gider.”⁵⁷ Cârullah, İbn Hazm'ın değerlendirmesine atıfla Muammer'in temel amacının, sıfatları “mânâ” düzleminde açıklayarak Allah'ın zâtının tek ve kadim olduğunu ispat etmek olduğunu belirtir. Ancak bu mânâlar önem arz etmeyen mânâlardır.⁵⁸ Şöyle ki: “Bir cisim sükûnet halinde ise onu diğerlerinden ayırarak sakin bırakan bir mânâ bulunmaktadır. Cisim hareket ederse onda da onu sakinlikten ayıracak bir nitelik (mânâ) bulunmaktadır. Hareket halinin normalden daha hızlı olması durumunda ise onu yavaş hareketten hızlı harekete geçirecek bir nitelik (mânâ) bulunur. Eğer cisim sükûn bulursa onu hareketten çıkaran ve sükûna bürüyen bir nitelik (mânâ) bulunur. Böyle sonsuza kadar gider.”⁵⁹ Başka bir örnek verecek olursak: Bir masanın kırmızı olması onda özel bir mânâ bulunmasındandır. Eğer siyahsa aynı şekilde onda özel bir mânâ bulunmaktadır. Bunun büyük küçük, yumuşak sert, demirden veya ahşaptan olması özel bir mânâyıdır. Bu örnekten de anlaşıldığı gibi temel amaç, itibar edeceğimiz şeyin bizzat zât olup sıfat olmadığıdır. Yani her iki masa da zât bakımından birdir. Ancak değişen, hareket ve hareketsizlik, siyahlık ve beyazlık gibi arazlardır. Bunun da ehemmiyeti bulunmamaktadır. İşte, mânâ ehlinin iddiası budur.⁶⁰ Bu çerçevede verilen örneklerde esas vurgunun, itibar edilecek şeyin bizzat zât olduğu; hareket-sükûn, siyahlık-beyazlık gibi değişen unsurların ise “araz” niteliği taşıdığı ve zât üzerinde ontolojik bir ortaklık doğurmadığı düşüncesi olduğu görülür. Böylece Muammer'in “mânâ” teorisi, zâtın birliğini koruma amacına hizmet eden bir anlatı olarak sunulmaktadır. Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin “ahvâl” teorisi de benzer bir hedefle devreye sokulur. Ebû Hâşim'e göre Allah'a “âlim” denilmesi, O'nun için özel bir hâlin (ilim hâlinin) ispatı anlamına gelir; “kâdir” denilmesi de kudret hâlinin ispatıdır. Bu yaklaşımda hâller, bir olan zâtı aklı yönler ve değerler üzerinden ayırt etmeye yarayan niteliklerdir. Ebû Hâşim'in çizdiği çerçevede hâllerin “ne var ne yok ne kadim ne hâdis” gibi ikili tasniflerle doğrudan kuşatılamayacağı, buna karşılık zât ile ilişkileri üzerinden bilinebileceği ifade edilir. Cârullah, Ebû Hâşim'in ahvâl yaklaşımının, ilâhî sıfatların ontolojik yükünü hafifleterek onları cevherî varlıklar veya zâta eklenen gerçek nitelikler olarak değil, zâtın aklı itibarları

⁵⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/168,488; İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/161; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 67-68.

⁵⁸ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 67-68.

⁵⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/161; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 68.

⁶⁰ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 68.

şeklinde konumlandığını belirtir. Bu yönüyle ahvâl teorisi, zâtın birliğini muhafaza etmeye yönelik epistemolojik bir ara çözüm üretmektedir. Nitekim Cârullah, Şehristânî' den yaptığı aktarımla "hallere aklî yönler diyenlerin isabet ettiği, ancak 'ne var ne yok' demenin hata olduğu"⁶¹ şeklindeki eleştiriyi de gündeme getirerek bu teorinin tartışmalı taraflarını görünür kılar.

Cârullah'ın dikkat çektiği önemli bir nokta, Mu'tezile'nin zât-sıfat özdeşliği ilkesini bütün sıfatlara aynı biçimde uygulayamamasıdır. Ona göre bazı Mu'tezilîler Allah'ın sıfatlarını tamamen nefyederek Allah'ın zâtıyla âlim, zâtıyla kâdir ve zâtıyla hayy olduğunu savunmuş, diğer bir kısmı ise sıfatları kabul etmekle birlikte onları zâtle özdeşleştirmiştir. Ancak Cârullah, bu yöntemin irade, kelâm, sem' ve basar gibi sıfatlarda aynı açıklıkla sürdürülemediğini vurgulamaktadır: Mu'tezilîler genel olarak "Allah zâtı ile irade eder, zâtı ile konuşur, zâtı ile işitir, zâtı ile görür" şeklindeki formülasyonu benimsememiş, benzer şekilde "Allah iradesiyle irade eder; fakat irade zâtının aynıdır" tarzında da tutarlı bir çizgi ortaya koymamıştır. Bu durum, Cârullah'a göre Mu'tezile'nin sıfatlar teorisinde açıklanmaya muhtaç bir boşluğa işaret etmektedir.⁶² Cârullah, bu çerçeveyi irade tartışması üzerinden daha görünür hâle getirir. Mu'tezile çoğunluğu özellikle Basra ekolü mensupları Allah'ın iradesinin ezeli olmadığını, bir mekâna bağlı olmaksızın sonradan yaratıldığını ve bu yolla Allah'ın varlıkların meydana gelmesini yokluklarına kıyasla tahsis ettiğini savunmaktadır.⁶³ Cârullah, bu yaklaşımın aklî gerekçelere dayandığını belirtir ve Şehristânî'nin değerlendirmelerine atıfta bulunur. Şehristânî'ye göre Mu'tezile iradeyi tümünden inkâr etmez. Zira bu, tabiatçı filozofların fiillerin iradesiz meydana geldiği sonucuna götürür ki aklen kabul edilemez. Buna karşılık Mu'tezile

⁶¹ Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, 144; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 70-71.

⁶² Cârullah, *el-Mu'tezile*, 71.

⁶³ Mu'tezile ekolüne göre "irade" sıfatı, fiilî sıfatlar arasında yer almaktadır. Bu düşünce ekolü, Allah'ın irade sıfatını zâtî ve kadîm olarak kabul etmemektedir. Bunun temel gerekçesi, Allah'ın her şeyi mutlak anlamda irade eden bir varlık olmadığını savunarak, özellikle âlemde gözlemlenen kötülüklerin doğrudan ilahî iradenin ürünü olmadığını temellendirme çabasıdır. Böylece Mu'tezile, ilahî adalet ilkesini korumak adına, kötülüğün kaynağını Allah'a nispet etmekten kaçınmakta ve irade sıfatını sonradan meydana gelen, yani hâdis bir fiil olarak değerlendirmektedir. Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 5/137-149; Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, 233-246; Koloğlu, "Cübbâilerin Kelâm Sistemi", 251.

“zâtı ile müriddir”⁶⁴ ifadesinden de kaçınır. Çünkü irade belirli bir tahsise yöneliktir ve zâta izafesi, Allah'ın hem hayrı hem şerri irade ettiği sonucunu doğurabilir. Mu'tezile'nin adalet ilkesi gereği bu sonuç bâtıldır.⁶⁵ Öte yandan iradenin kadîm kabul edilmesi de mümkün görülmez, zira iki kadîm varlığın kabulü tevhîdi ihlal ederek ilâhlıkta ortaklık izlenimi doğurur. Bu gerekçelerle Mu'tezile, iradenin kadîm olamayacağını savunur ve iradenin ezeli kabul edilmesi hâlinde doğabilecek mantikî çelişkileri, zıt taleplerin aynı anda gerçekleşmesi imkânsızlığı üzerinden örneklendirir. Ayrıca “hayrı dileyen hayırlı, şerri dileyen şerli; adaleti dileyen adil, zulmü dileyen zalimdir” şeklindeki etik argüman da Allah'ın ezeli iradesinin tüm fiilleri kapsamaması durumunda ortaya çıkabilecek mahzurları göstermek üzere kullanılır.⁶⁶ Bu nedenle Cârullah, Mu'tezile'nin iradeyi “mekâna bağlı olmaksızın sonradan yaratılmış” bir nitelik olarak tanımladığını, Allah'ın bir şeyi murad ettiğinde o fiili gerçekleştirmek üzere iradeyi yarattığını ve bu iradenin murad edilenden önce vücut bulduğunu özetler.⁶⁷ Böylece Mu'tezile, hem tevhîdi hem adaleti koruma gayretiyle iradeyi özgün fakat tartışmalı bir konuma yerleştirmiş olur. Cârullah, iradenin hâdis olduğu görüşünü aktardıktan sonra, bazı Mu'tezilî düşünürlerin iradenin hakikatini inkâr eden yahut iradeyi başka sıfatlara indirgeyen yaklaşımlarını da kaydetmektedir. Özellikle Nazzâm (ö. 231/845) ve Kâ'bî'nin (ö. 319/931) çizgisinde “Allah hakikatte değil, mecaz anlamda “müriddir” görüşü öne çıkar: “Allah bir şeyi irade etti” ifadesi, gerçekte Allah'ın o fiili bilerek ve kudretle yaratmasını anlatır. İrade müstakil bir sıfat değil, ilim ve kudretle açıklanan bir nispet hâline gelir. Aynı şekilde “Allah kullarının fiillerini irade etti” ifadesinin de fiillerin teşrîfî anlamda emredilmiş olmasıyla ilişkili biçimde yorumlandığı belirtilir.⁶⁸ Cârullah, bu yaklaşımın Allah'ın fiillerinin bilgi ve kudretten bağımsız olmadığını vurgulama ve tevhîd-tenzih ilkelerini koruma çabasıyla bağlantılı olduğunu kaydetmektedir.

⁶⁴ Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fî İlmi'l-Kelâm*, 233; Kâdi Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 5/111.

⁶⁵ Kâdi Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 5/131.

⁶⁶ Kâdi Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 5/111-149; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 71-72.

⁶⁷ Kâdi Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 5/111-149; Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fî İlmi'l-Kelâm*, 233-246; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 71-72.

⁶⁸ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 90; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/48; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 72.

Cârullah, sem' ve basar tartışmasında ise Mu'tezile içerisindeki mezhep içi ayrışmayı Basra ve Bağdat ekolleri üzerinden ayrıntılı biçimde ele alır. Basra ekolünde Ebû Alî el-Cübbâi (ö. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâi, Allah'ın semî' ve basîr olduğunu kabul etmekle birlikte bu sıfatları tenzih merkezli bir anlam çerçevesinde yorumlamışlardır. Buna göre Allah, hayy olması itibarıyla işitme ve görmeye engel teşkil eden her türlü eksiklikten münezzehtir. Bu münezzehtlik sebebiyle semî' ve basîr olarak isimlendirilir. Ancak bu isimlendirme, Allah'ta hakikî anlamda bir işitme ve görme sıfatının bulunduğunu değil, O'nun eksikliklerden uzak oluşunu ifade eden bir nitelenmeyi amaçlamaktadır.⁶⁹ Buna karşılık Nazzâm, Ebû'l-Hüseyn el-Basrî ve Bağdat Mu'tezilesi içinde yer alan, ona tabi bazı kelâmcılar, Allah'ın hakikatte işitme ve görme fiillerini gerçekleştirdiğini kabul etmemiş, işiten ve gören olarak nitelenmesini, duyulanları ve görülenleri ilmiyle bilmesi şeklinde açıklamışlardır. Bu yaklaşım doğrultusunda sem' ve basar sıfatları, müstakil ilâhî sıfatlar olarak değil, ilme ircâ edilen kavramlar şeklinde anlaşılmıştır.⁷⁰ Ka'bi ise bu görüşü daha ileri bir noktaya taşıyarak idrakin mahiyetine dair daha köklü bir açıklama geliştirmiştir. Ona göre insan, işitilen ve görüleni hakikatte gözüyle görmez ve kulağıyla işitmez, bilakis bu idrak, kalp ve akıl yoluyla gerçekleşir. Göz görmeyi, kulak da işitmeyi idrak etmez, hakikatte idrak eden ilmin kendisidir. Bu sebeple işitme ve görme, bilginin meydana gelmesinde birer vasıta konumunda olup, idrak fiilinin özünü teşkil etmez.⁷¹ Böylece Ka'bi, sem' ve basarın ontolojik değerini tamamen ilim kavramı içinde eriterek, Bağdat Mu'tezilesi'nin sıfat anlayışını daha belirgin bir biçimde rasyonel zemine taşımıştır.

Cârullah'ın aktardığı üzere Mu'tezile genel hatlarıyla Allah'ın kadîm veya hâdis biçimde nitelendirilebilecek ayrı bir işitme ve görme sıfatına sahip olmadığını kabul eder, ayrıca Allah'ın insanlara özgü fizikî araçlarla algıda bulunduğunu reddeder. Bu tavır, teşbîh ve teccîme kapı aralamamak üzere bazı Kur'ân ifadelerinin te'vilinde de kendini gösterir. 'Ayn (göz) gibi ifadelerin ilim

⁶⁹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi Ebbâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 5/241-243; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 73.

⁷⁰ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, 44, 96-98; Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, 330-332; Delen, *Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelâm Sistemi*, 191.

⁷¹ Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, 332.

olarak yorumlanması, uzuv izafesini önleme amacına yöneliktir.⁷² Bu yorumlar, Ehl-i Sünnet tarafından ise vahyin zâhirine aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirilmiş, hatta Eş'arî, Mu'tezile'nin bazı yorumlarını Hristiyanların yaklaşımıyla benzeştirme yönünde değerlendirmelerde bulunmuştur.⁷³ Cârullah, sıfatlar tartışmasının sonunda hem Mu'tezile'nin hem Ehl-i Sünnet'in güçlü ve problemleri yanlarını birlikte görünür kılmaktadır. Ona göre Mu'tezile, konuyu gereğinden fazla ayrıntılandırarak karmaşıklştırmıştır. Zira beşer aklının ilâhî zâtı kuşatması mümkün değildir ve insanlar Allah'ı ancak kendi dil imkânları ve kavram dünyaları üzerinden tanımlayabilir. Bu noktada Cârullah, Ehl-i Sünnet'in semî' ve basîr gibi sıfatları insan uzuvlarıyla özdeşleştirmeyi amaçlamadığını, "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur"⁷⁴ ilkesinde yaratılmış-yaratıcı ayrımının korunduğunu vurgulamaktadır.⁷⁵ Gazzâlî'ye atıfla, "yaratıcının yaratmanın kemâline sahip olması" gerektiği, insan için kemâl sayılan niteliklerin evleviyetle Hâlik'a nispet edilmesinin tabîi olduğu yönündeki yaklaşımı da bu bağlamda destekleyici bir unsur olarak anılır.⁷⁶ Bununla birlikte Cârullah, Eş'arî'ye ve Selef'in "Allah'ın sıfatları kadîmdir, zâta zâiddir ve zât ile kaimdir"⁷⁷ söylemini problemleri bulur. Çünkü "zâta zâid" ifadesi, sıfatların zâttan ayrı ikinci kadîm varlıklar olduğu izlenimini doğurarak Mu'tezile'nin "çoklu kadîm" eleştirisini güçlendirebilmektedir. Şehristânî'nin bir yandan "sıfatlar zâta zâiddir" derken diğer yandan "sıfatlar ne zâtın ta kendisidir ne de zâttan

⁷² Örneğin, "Gözümün önünde yetişesin diye..." (Tâhâ, 20/39) ve "Gözlerimizin önünde akıp gidiyordu..." (Kamer, 54/14) ayetlerinde geçen 'ayn (göz) kelimesi, Mu'tezilî yorumcular tarafından ilim olarak te'vil edilmiştir. Bu tür te'viller, Allah'a cismânîlik ve uzuv izafe edilmesini önlemek amacıyla yapılmaktadır. Cârullah, *el-Mu'tezile*, 73.

⁷³ Eş'arî'ye göre, Mu'tezile bu görüşüyle Hristiyanların izinden gitmiş, zira onlar da Allah'a semî' ve basîr sıfatlarını isnat etmemiş, sadece O'nun bildiğini söylemekle yetinmişlerdir. Bkz. Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 37.

⁷⁴ Şura, 42/11.

⁷⁵ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 74.

⁷⁶ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i tikâd* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2019), 242.

⁷⁷ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i tikâd*, 266; Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm*, 175.

bağımsızdır”⁷⁸ şeklindeki iki önermesinin Cârullah nezdinde gerilim üretmesi de bu çerçevenin bir parçasıdır.⁷⁹

Cârullah’ın sıfat problematikini diyalektik bir yöntemle ele alması, tartışmayı salt “kadîm-hâdis sıfat” tasnifinin ötesine taşıyarak tevhîdin ontolojik temeliyle ilişkili bir problem alanı olarak yeniden düşünmeyi mümkün kılmaktadır. Mu’tezile’nin “Allah zâtıyla âlimdir, zâtıyla kâdirdir” şeklindeki formülasyonları, yalnızca mezhep içi söylem farklılıkları olarak değil, Tanrı hakkında ontolojik çoğulluğu gerektirmeyen bir dil kurma çabası olarak okunmalıdır. Bu yaklaşım, sıfatların zâttan bağımsız varlıklar olarak tasavvur edilmesinin doğurabileceği teolojik sonuçlara karşı geliştirilen belirgin bir hassasiyeti yansıtmaktadır. Bu noktada yapılacak bazı karşılaştırmalar, Cârullah’ın ortaya koyduğu çerçevenin çağdaş teolojik ve felsefi tartışmalarla nasıl ilişkilendirilebileceğini göstermeye yardımcı olabilir. Nitekim modern analitik teolojide “ilâhî basitlik” (divine simplicity) etrafında yürütülen tartışmalar da benzer bir problem alanını yeniden gündeme getirmektedir. Bu tartışmaların merkezinde, ilâhî niteliklerin Tanrı’da zâta eklenen bağımsız unsurlar olarak mı anlaşılması gerektiği, yoksa ontolojik çoğulluğa yol açmayacak biçimde zâta irca edilip edilemeyeceği sorusu yer almaktadır. Bu yönüyle söz konusu tartışmaların, Cârullah’ın aktardığı Mu’tezilî yaklaşımda görülen “sıfatların zâta zâid ontolojik varlıklar olarak kabul edilmemesi” ilkesiyle önemli bir benzerlik taşıdığı söylenebilir.

Çağdaş literatürde bu problem çoğu zaman “ilâhî sıfatların birbirleriyle özdeşliği” meselesi üzerinden tartışılmaktadır. Ancak burada söz konusu özdeşlik, sıfatların anlam bakımından eşitlenmesi şeklinde değil, Fregeci anlam-gönderge ayrımı çerçevesinde ele alınmaktadır.⁸⁰ Frege’nin ortaya koyduğu bu ayrımında, bir ifadenin “anlamı” (Sinn) kavramsal içeriğini, “gönderimi” (Bedeutung) ise dış dünyadaki karşılığını ifade eder. Bu çerçevede farklı kavramsal içeriklere sahip ifadeler, aynı gönderime sahip olabilir. Dolayısıyla “x = y” türünden özdeşlikler, yalnızca dilsel ya da kavramsal bir eşitliği değil, farklı

⁷⁸ Şehristânî, *Nihâyetü’l-İkdâm fi İlmi’l-Kelâm*, 175, 199-200; Halil Çurak, “Abdulkerim Şehristânî’nin Kelâmî Görüşleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (2017), 229.

⁷⁹ Cârullah, *el-Mu’tezile*, 75.

⁸⁰ Mann, “Divine Simplicity”; Muhtaroglu, “Plantinga and Ash’arites on Divine Simplicity”, 488-499.

anlamalara sahip ifadelerin aynı varlığa işaret etmesini de ifade edebilir.⁸¹ Bu yaklaşım ilâhî sıfatlar meselesine uygulandığında, “âlim”, “kâdir” ve “hayy” gibi sıfatların birbirinden farklı kavramsal içeriklere sahip olmakla birlikte, aynı ilâhî zâta yöneldiği söylenebilir. Bu yönüyle söz konusu yaklaşım, Mu'tezile'nin “isimler çok, zât bir” şeklinde özetlenebilecek tutumuyla birlikte düşünüldüğünde, farklı sıfatların tek bir ilâhî hakikate işaret ettiği fikrinin modern felsefî bir dilde yeniden ifade edilmesi olarak değerlendirilebilir.

Bu bağlamda öne çıkan yaklaşımlardan biri, kurucu (constituent) ontoloji anlayışıdır. Bu yaklaşıma göre Tanrı maddeden mücerred olduğu için O'nda mahiyet ile şahıs arasında bir ayırım yapmak mümkün değildir, dolayısıyla Tanrı kendi mahiyetiyle özdeş olarak düşünülür. Bu durum, ilâhî yetkinliklerin Tanrı'dan bağımsız varlıklar olarak değil, bizzat Tanrı'nın kendisiyle birlikte kavranmasına imkân tanımaktadır.⁸² Bu yönüyle söz konusu yaklaşımın, Mu'tezilî düşüncede sıfatların zâttan ayrı ontolojik unsurlar olarak kabul edilmemesi yönündeki hassasiyetle örtüştüğü görülmektedir. Benzer bir doğrultuda, David Lewis'in özellikleri mümkün ve gerçek bireylerin kümeleri olarak yorumlayan ontolojisi de dikkat çekicidir. Bu modele göre “mükemmel kudret” veya “mükemmel ilim” gibi sıfatlar yalnızca Tanrı'ya mahsus kabul edildiğinde, bu sıfatların kapsamı tek bir varlığa indirgenmektedir. Böylece bu sıfatlar, tek bir ilâhî varlığa yönelen farklı kavramsal adlandırmalar hâline gelir. Bu yaklaşım Cârullah'ın aktardığı üzere Mu'tezile'nin sıfatları zâttan bağımsız varlıklar olarak değil, aynı ilâhî hakikatin farklı ifade biçimleri olarak değerlendirme eğilimiyle paralel bir görünüm arz etmektedir.⁸³

Bununla birlikte modern tartışmalar, bu tür özdeşlik iddialarının çeşitli itirazlarla karşılaştığını da göstermektedir. Özellikle William E. Mann, “Tanrı = hikmet” ve “Tanrı = hayat” gibi özdeşliklerin kabulü hâlinde, özdeşliğin geçişliliği gereği sıfatların birbirine indirgenmesi gibi sorunlu sonuçların ortaya çıkacağını ileri sürmektedir.⁸⁴ Bu itiraz, ilâhî sıfatların ontolojik statüsünü

⁸¹ Damla Erat, “Kant-Frege ve Wittgenstein'da Anlam Problemi Üzerine”, *Erciyes Akademi* 36/2 (2022), 600-602.

⁸² Mann, “Divine Simplicity”.

⁸³ David K. Lewis, *On the Plurality of Worlds* (Oxford: Blackwell, 1986), 50 vd; Mann, “Divine Simplicity”.

⁸⁴ Mann, “Divine Simplicity”.

belirleme çabasının ne kadar hassas bir denge gerektirdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Benzer bir hassasiyetin, Cârullah'ın aktardığı Mu'tezilî yaklaşımda da bulunduğu görülmektedir. Burada da asıl mesele, Tanrı'nın niteliklerini inkâr etmek değil, bu niteliklerin Tanrı'da ontolojik çoğulluk doğuracak biçimde tasavvur edilmesini engellemektir. Mann'ın önerdiği çözüm, sıfatların özdeşliğini sıfatların kendileri üzerinden değil, onların özellik örnekleri (property instances) üzerinden kurmaktır. Buna göre Tanrı, soyut tümellerle değil, kendisiyle özdeş kabul edilen sıfat-örnekleriyle ilişkilendirilir. Ancak bu yaklaşım da Tanrı'nın bir "özellik örneği" olarak tasavvur edilmesi gibi yeni güçlükleri beraberinde getirmektedir. Bu durum, ilâhî basitlik tartışmasının yalnızca teorik bir mesele olmadığını, aynı zamanda metafizik kategoriler ile teolojik kabuller arasında hassas bir denge kurma çabası olduğunu göstermektedir.

Bütün bu değerlendirmeler ışığında Cârullah'ın yaklaşımı, Mu'tezile'nin sıfat teorilerini yalnızca tarihsel mezhep ayrışmaları çerçevesinde değil, ilâhî zâtın birliğini korumaya yönelik bir ontolojik açıklama çabası olarak okumayı mümkün kılmaktadır. Bu yaklaşım, çağdaş ilâhî basitlik tartışmalarıyla birebir örtüşmesine de Tanrı'da ontolojik çoğulluğu reddetme ve sıfatları zâta irca etme yönündeki temel hassasiyet bakımından dikkate değer bir yakınlık göstermektedir. Bu açıdan Cârullah'ın Mu'tezile yorumu, klasik kelâm tartışmalarını modern metafizik imkânlar çerçevesinde yeniden düşünmeye elverişli bir zemin sunmaktadır.

3. Cârullah'ın Okuması Üzerinden Tevhîd, Kavramsal Modeller ve Doktriner Gerilimlerin Değerlendirilmesi

Zühdi Hasan Cârullah'ın *el-Mu'tezile* adlı eserinde ortaya koyduğu ilâhî sıfatlar yorumu, bu bölümde tevhîd ilkesinin uygulanışı, kullanılan kavramsal modeller ve mezhep içi doktriner gerilimler bağlamında bütüncül bir değerlendirmeye tâbi tutulmaktadır. Cârullah'ın yaklaşımında tevhîd, sıfatlar meselesinin hem kurucu ilkesi hem de nihai ölçütü konumundadır. Bu çerçevede ilâhî sıfatlar, Allah'ın zâtında çoğulluğa yol açabilecek ontolojik unsurlar olarak değil, zâtın birliğini muhafaza edecek biçimde yeniden kavramsallaştırılması gereken nitelermeler olarak ele alınmaktadır. Cârullah'ın sunduğu tabloya göre Mu'tezile'nin temel motivasyonu, Allah'ın zâtının bileşik veya parçalı olmadığı fikrini mantıksal ve teolojik gerekçelerle temellendirmektir. Bu nedenle

sıfatların zâta eklenen kadîm varlıklar şeklinde anlaşılması, tevhîd açısından kabul edilemez görülmüştür. Ancak bu ortak hedef, Mu'tezile içinde tek tip bir doktrin üretmemiş, aksine farklı kavramsal stratejilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁸⁵ Cârullah'a göre, Muammer b. Abbâd'ın "ma'nâ" teorisi, Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin "ahvâl" yaklaşımı ve Ebû'l-Huzeyl el-Allâf'ın zât-sıfat özdeşliği görüşü, aynı tevhîd kaygısının farklı şekillerde sürdürüldüğü açıklama modelleri olarak değerlendirilmelidir. Bu kavramsal çeşitlilik mezhebin tutarsızlığından ziyade, ilâhî zâtın mutlak birliğini koruma çabasının doğal sonucudur.⁸⁶ Nitekim Hayyât'ın ilim sıfatı üzerinden geliştirdiği argüman, Mu'tezilî muhakemenin tipik örneklerinden biridir: İlimin kadîm kabul edilmesi çoklu kadîm fikrine, hâdis kabul edilmesi ise ilâhî zât dışında bir varlığın kabulüne yol açmaktadır. Bu iki ihtimalin de tevhîd açısından problemlili olması, Mu'tezile'yi "Allah zâtında âlimdir" sonucuna yöneltmiştir.⁸⁷ Ancak bu tür argümanlar, sıfatların ne olduğu sorusundan ziyade ne olmaması gerektiği üzerinden ilerlemekte, bu durum, sıfatların anlam ve işlev boyutunun açıklanmasını zorlaştırmaktadır. Bu noktada Cârullah'ın eleştirisi belirginleşmektedir. Ona göre Mu'tezile, zât-sıfat özdeşliği ilkesini teorik olarak benimsemiş olsa da bu ilkeyi bütün sıfatlara aynı tutarlılıkla uygulayamamıştır.⁸⁸ İlim, kudret ve hayat gibi sıfatlarda özdeşlik veya nefy modelleri işletilebilirken, irade, kelâm, sem' ve basar gibi sıfatlarda aynı açıklık sağlanamamıştır. Özellikle irade sıfatı, Mu'tezilî doktrinin en problemlili alanlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Mu'tezile çoğunluğunun iradeyi ezelî kabul etmemesi, tevhîd ve adalet ilkelerini koruma amacı taşımaktadır. Ancak iradenin "mekâna bağlı olmaksızın sonradan yaratılmış" bir nitelik olarak tanımlanması, onu ne tam anlamıyla zâtî ne de tamamen dışsal bir konuma yerleştirmekte, bu da teorik açıdan karmaşık bir tablo ortaya çıkarmaktadır.⁸⁹ Benzer bir durum sem' ve basar sıfatlarında da gözlemlenmektedir. Basra ekolünün tenzih merkezli yorumlarına rağmen, bu ekole mensup Nazzâm ve Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin söz konusu sıfatları ilme ircâ

⁸⁵ Delen, *Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin Kelâm Sistemi*, 195 vd.

⁸⁶ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 67-68.

⁸⁷ Ebû'l-Hüseyin Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Red alâ İbni'r-Ravendî el-Mullîd*, thk. Henrik Samuel Nyberg (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1925), 111-112; Cârullah, *el-Mu'tezile*, 64.

⁸⁸ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 71.

⁸⁹ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 72.

eden yaklaşımları ile Bağdat ekolünün de bu sıfatları ilim çerçevesinde yorumlama eğilimi Mu'tezile içinde metodolojik bir ayrışmaya işaret etmektedir.⁹⁰ Cârullah'ın aktardığı üzere, Mu'tezile genel olarak Allah'ın insanlara özgü fizikî araçlarla işitme ve görme fiillerini reddetmiş, bu sıfatları ya münezzehe oluşla ya da ilimle ilişkilendirmiştir. Ancak bu yaklaşım, Ehl-i Sünnet tarafından vahyin zahirine aykırı bulunmuş ve aşırı te'vil eleştirilerine konu olmuştur.⁹¹

Cârullah'ın analizi, bu noktada diyalektik bir denge kurma çabası olarak okunabilir. O, Mu'tezile'nin tenzih hassasiyetini ve rasyonel tutarlılık arayışını teslim etmekle birlikte, sıfatlar teorisinin bütüncül bir sistem ortaya koyamadığını vurgulamaktadır. Aynı şekilde Ehl-i Sünnet'in sıfatları kabul eden yaklaşımını da tek taraflı biçimde savunmaz. O, "sıfatlar zâta zâiddir" ifadesinin çoklu kadim izlenimi doğurabileceğine dikkat çekerek Mu'tezile'nin eleştirisini kısmen haklı bulur. Bu yönüyle Cârullah, kelâm geleneğinde sıfatlar meselesini iki uç arasında konumlandırmak yerine, her iki yaklaşımın güçlü ve zayıf yönlerini birlikte görünür kılmaktadır. Cârullah'ın Mu'tezilî sıfat teorisine dair sunduğu çözümleme, mezhebin ilâhî sıfatlar problemine yaklaşımının güçlü bir teorik ilke etrafında şekillendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu ilkenin merkezinde, Allah'ın zâtının mutlak birliği (tevhîd) yer almakta, zât-sıfat ilişkisinin bu birlik ilkesini zedeleyecek herhangi bir ontolojik çoğulluğa yol açmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Mu'tezile bu doğrultuda, sıfatların Allah'ın zâtından ayrı ve kadim varlıklar olarak kabul edilmesini reddetmiş, zâtın bileşik veya parçalı olduğu izlenimini doğurabilecek her türlü tasavvura karşı sistematik bir duruş geliştirmiştir. Ne var ki Cârullah'ın aktardığı tartışmalar dikkatle incelendiğinde, bu güçlü teorik ilkenin uygulama düzeyinde bütün sıfatlara aynı biçimde yansıtılmadığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle Mu'tezilî sıfat teorisi, zât-sıfat ilişkisine dair açık ve tutarlı bir ilke benimsemesine rağmen, bu ilkeyi ilâhî sıfatların tamamına eşit biçimde uygulayamamaktadır. Bu durum, zât-sıfat teorisinde ilkesel tutarlılık gerilimine işaret etmektedir.⁹² Ayrışma özellikle ilim, kudret ve hayat gibi sıfatlarla; irade, kelâm, sem' ve basar gibi sıfatlar arasındaki açıklama biçimlerinde belirginleşmektedir. Mu'tezilî

⁹⁰ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 73; Delen, *Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelâm Sistemi*, 191-195.

⁹¹ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 73; Delen, *Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelâm Sistemi*, 191-195.

⁹² Cârullah, *el-Mu'tezile*, 71-72.

kelâmcılar, ilim ve kudret gibi sıfatlar söz konusu olduğunda zât-sıfat özdeşliği (zâta zâid olmama/zâta ircâ) yönünde tutarlı argümanlar geliştirmiş, bu sıfatların zâta dıșsal ontolojik varlıklar olarak kabul edilmesinin tevhîdi zedeleyeceğini savunmuşlardır. Buna karşılık irade, kelâm ve duyusal sıfatlar gündeme geldiğinde, aynı açıklama çerçevesinin sürdürülemediği, bu sıfatların ya hâdis kabul edildiği ya mecazî yorumlara tâbi tutulduğu ya da ilim ve kudret gibi başka sıfatlara indirgendikleri görülmektedir.⁹³

Bu noktada söylenmesi gereken, Mu'tezile'deki farklı açıklama modellerinin ilkesizlikten değil, sıfat teorisini bütün alanlara aynı biçimde uygulamanın doğurduğu teolojik ve ahlâkî gerilimlerin bazı sıfat alanlarında farklılaştırılmış izahları zorunlu kılmasından kaynaklandığıdır. Özellikle irade sıfatı bağlamında, zât-sıfat özdeşliği ilkesinin aynen uygulanması durumunda Allah'ın hem hayrı hem şerri irade eden bir varlık olarak tasavvur edilmesi gerekecek, bu ise Mu'tezile'nin adalet ('adl) anlayışıyla açık bir çatışma doğuracaktır. Benzer biçimde sem' ve basar sıfatlarının literal biçimde kabulü, teşbîh ve tecsîm riskini gündeme getirecektir. Dolayısıyla Mu'tezilî kelâmcılar, tevhîdi koruma amacıyla ortaya koydukları ilkeyi, yine tevhîd ve adalet gibi üst ilkeleri muhafaza etmek adına uygulama düzeyinde esnetmek zorunda kalmışlardır. Mu'tezile, ilâhî zâtın birliğini koruma konusunda son derece hassas ve rasyonel bir çizgi izlerken, bu çizgiyi bütün sıfatlara aynı yöntemle uygulayamamış, ortaya çıkan boşlukları ise ma'nâ, ahvâl, mecaz ve hâdislik gibi ara kavramlarla doldurmaya çalışmıştır.⁹⁴ Cârullah'ın okuması, bu yönüyle Mu'tezilî sıfat teorisinin hem gücünü hem de yapısal çeşitliliğini eş zamanlı olarak ortaya koymaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Zühdi Hasan Cârullah'ın *el-Mu'tezile* adlı eseri bağlamında Mu'tezile'nin ilâhî sıfatlar doktrinini, "tevhîd" ilkesinin kurucu rolünü merkeze alarak incelemiştir. İnceleme, Cârullah'ın Mu'tezilî sıfat teorisini yalnızca tarihsel bir tasvir düzleminde aktarmakla kalmayıp, mezhep içi farklı açıklama modellerini aynı problem alanı içinde bir araya getirerek sistematik bir okuma çerçevesi oluşturduğunu göstermiştir. Bu çerçevede tevhîd, Cârullah'ın

⁹³ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 71-74.

⁹⁴ Cârullah, *el-Mu'tezile*, 61-75.

anlatısında hem yöntemi belirleyen bir ilke hem de sıfat tartışmalarının nihai sınıyıcısı konumundadır: Allah'ın zâtında çokluk, bileşiklik ve parçalanma tasavvuruna yol açabilecek her yorum, teolojik ve mantıksal gerekçelerle yeniden değerlendirilmekte, sıfatlar, zâtın birliğini koruyacak biçimde kavramsallaştırılmaktadır.

Makalenin bulguları, Cârullah'ın Mu'tezile'ye dair yaklaşımının iki yönlü bir katkı ürettiğine işaret etmektedir. Birincisi Cârullah, Mu'tezile'nin tenzih ve rasyonalite eksenli teolojik arayışını, klasik kelâm literatüründe dağınık biçimde ele alınan tartışmaları toparlayan bütüncül bir çerçeve içinde görünür kılmakta, zât-sıfat ilişkisini yalnızca mezhepler arası bir ihtilaf başlığı olmaktan çıkararak, ilâhî birliğin korunması bakımından merkezi bir teolojik problem alanı olarak yeniden konumlandırmaktadır. İkincisi ise Mu'tezile içindeki kavramsal çeşitliliği Muammer b. Abbâd'ın ma'nâ teorisi, Ebû Hâşim el-Cübâî'nin ahvâl yaklaşımı, Ebû'l-Huzeyl el-Allâf'ın zât-sıfat özdeşliği formülü ve bu modellere yöneltilen eleştiriler tek tek aktarmakla kalmayıp, bu çeşitliliği tevhîd ilkesinin, farklı ontolojik hassasiyetler ve epistemolojik öncelikler eşliğinde sürdürülmeye çalışıldığı açıklama biçimleri olarak okumaya imkân tanıyan bir analitik perspektif geliştirmesidir. Bununla birlikte Cârullah, özellikle irade, kelâm, sem' ve basar gibi sıfatlar söz konusu olduğunda, bu açıklama çizgisinin aynı tutarlılıkla sürdürülemediğine dikkat çekmekte ve söz konusu durumu doktriner bir tutarsızlık ya da açıklama boşluğu olarak değerlendirmektedir. Ne var ki burada karşı karşıya olunan durum, Mu'tezile'nin ilkesiz veya gelişigüzel bir yaklaşım benimsemesinden ziyade, aynı tevhîd ilkesini bütün sıfatlara aynı biçimde uygulamanın doğuracağı teolojik ve ahlâkî sonuçlardan bilinçli biçimde kaçınma çabasıyla ilgilidir. Bu yönüyle Cârullah, mezhep içi ayrışmaları basit bir "tutarsızlık" kategorisine indirgemek yerine, ortak bir ilkenin farklı bağlamlarda farklı biçimlerde işletilmesinin doğurduğu teorik gerilimleri görünür kılan açıklayıcı bir dil üretmektedir.

Bu makale ayrıca, sıfat tartışmasının tarihsel ve felsefî arka planını (erken ve modern dönem polemikler, ta'til eleştirileri, Yunan felsefesiyle kurulan dolaylı temaslar ve selbî sıfat yaklaşımının teolojik arka planı) Cârullah'ın okumasıyla ilişkilendirerek, modern bir telif metnin devraldığı entelektüel hafızayı ve bu hafızayı yeniden düzenleme biçimini açıklığa kavuşturmayı hedeflemektedir. Bu yönüyle çalışma, Mu'tezilî tevhîd anlayışının modern dönemdeki

temsiline, öne çıkan kavramsal tercihlere ve bu temsilin kelâm araştırmaları açısından değerlendirilmesine ışık tutan bir örnek inceleme niteliği taşımaktadır.

Sonuç olarak bu araştırma, Cârullah'ın *el-Mu'tezile'* sini, Mu'tezile'nin sıfat doktrinini "tevhîd merkezli" bir sistematik içinde yeniden okumaya elverişli bir kaynak olarak konumlandırmıştır. Elde edilen değerlendirmeler, Cârullah'ın eserinin hem klasik kelâm mirasıyla irtibatı koruyan hem de modern okurun kavramsal beklentilerine yanıt veren bir anlatı ve eleştiri dili kurduğunu ortaya koymaktadır. Bu tespit, Cârullah'ın çalışmasının çağdaş kelâm araştırmaları bakımından yalnızca bir "mezhep tanıtımı" değil, zât-sıfat ilişkisi problematiğini tarihsel süreklilik ve kavramsal analiz içinde ele almaya imkân veren mukayeseli bir tartışma zemini sunduğunu göstermektedir. Bu çerçevede, Mu'tezilî tevhîd anlayışının modern yorumlarının daha geniş bir literatür içinde karşılaştırmalı biçimde ele alınmasına ve sıfat teorilerinin metodolojik okumalarına yönelik yeni çalışmalara da kapı aralamaktadır.

Kaynakça

- Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Matbaatü'd-Devlet, 1928.
- Akın, Murat. *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.
- Arıkaner, Yusuf. "Ebü's-Senâ Şemseddin el-İsfahânî'de Tenzihî Sıfatlar ve Aklî Arazların Allah'ın Zâtından Tenzihî". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/1 (Haziran 2020): 313-332.
- Aruçi, Muhammed. "Vâsıl b. Atâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/539-541. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Baş, Bilal. "Monoteist Bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüsçülük Mezhebi". *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 9 (2000): 167-200.
- Becker, C. H. "Christliche Polemik und islamische Dogmenbildung". *Zeitschrift für Assyriologie* 26 (1922): 188-190.
- Can, Seyithan. *Cehm b. Safvân ve Teolojik Paradigmasını Anlamak*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.

- Cârullah, Zühdi Hasan. el-Mu'tezile. Kahire: Matbaatü'l-Mehdi, 1947.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Çelebi, İlyas. "Sıfat". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 37/100-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çurak, Halil. "Abdülkerim Şehristânî'nin Kelâmî Görüşleri". Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ts.
- Delen, Halil İbrahim. Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelâm Sistemi. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Dillon, John M. The Middle Platonists: 80 B.C. to A.D. 220. Rev. ed. Ithaca-New York: Cornell University Press, 1996.
- Erat, Damla. "Kant-Frege ve Wittgenstein'da Anlam Problemi Üzerine". Erciyes Akademi 36/2 (2022): 593-608.
- Erdinç, Ziya. "İbnü'l-Melâhimî'nin Ahkâm Teorisinin Zât-Sıfat İlişkisi Tartışmalarındaki Yeri". Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi, İslami İlimler Özel Sayısı (Ekim 2023): 149-188.
- Erman, Uğur. "Ehl-i Hadîs ve Mu'tezile Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmîne, Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal ve Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)". Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/1 (2017), 83-105.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl. el-İbâne 'an Usûlî'd-Diyâne. Beyrut: Dâr İbn Zeydûn, ts.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl. Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn. Ed. Hellmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 3. Basım, 1980.
- Fârâbî. el-Medînetü'l-Fâzıla. Thk. Albert Nader. Beyrut: Dâr al-Maşrik, 1993.
- Gazzâlî. el-İktisâd fî'l-i'tikâd. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2019.
- Gazzâlî. el-Munkız mine'd-Dalâl. Ed. Câbir Faysal el-Busheykh. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2003.

- Gutas, Dimitri. Yunanca Düşünce Arapça Kültür. Çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed. Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Red 'alâ İbnî'r-Râvendî el-Mulhid. Thk. H. S. Nyberg. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1925.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihâl. Thk. Muhammed İbrahim Nasr – Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1996.
- İbn Sînâ. eş-Şifâ: el-İlahiyyât. Thk. İbrâhîm Medkûr. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 2005.
- İbnü'l-Esir, İzzüddîn. el-Kâmil fî't-Târîh. Ed. C. J. Tornberg. Leiden, ts.
- Kâdi Abdülcebbar b. Ahmed. el-Muğni fî Ebvâbî't-Tevhîd ve'l-Adl. Thk. Taha Hüseyin – Abdülhamid Ahmed. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1965.
- Karahüseyn, Samet. "Klasik Düşünceden Modern Düşünceye, Mu'tezile ve Yeni Mu'tezile Söylemi". Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 9/2 (Temmuz 2019), 347-363.
- Koloğlu, Orhan Şener. Cübbâilerin Kelâm Sistemi. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Koloğlu, Orhan Şener. "Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin Ahvâl Teorisi Üzerine Bazı Mülâhazalar". UÜİF Dergisi 16/2 (2007).
- Köksal, Emre. "İlk Dönem Mu'tezile Kelamında Zât-Sıfat İlişkisi". SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 40 (2018): 235-249.
- Lewis, David K. On the Plurality of Worlds. Oxford: Blackwell, 1986.
- Mann, William E. "Divine Simplicity". Religious Studies 18/4 (Aralık 1982): 451-471.
- Mann, William E. "Divine Simplicity". The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Ed. Edward N. Zalta –Uri Nodelman. Winter 2023 Edition. Stanford, 2023. Erişim 1 Şubat 2026. <https://plato.stanford.edu/entries/divine-simplicity/>

Maraz, Hüseyin. "Ahmed Emin'in Yorumuyla Mu'tezile". Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi 13/2 (2022), 623-648.

Muhtaroglu, Nazif. "Plantinga and Ash'arites on Divine Simplicity". Kader 18/2 (2020): 488-499.

Neşşâr, Ali Sâmî. Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.

Öz, Mustafa. "Ca'd b. Dirhem". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6/542-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Philo. Philo in Ten Volumes. Ed. F. H. Colson - G. H. Whitaker. Cambridge: Harvard University Press, 1929-1962.

Sancar, M. Mustafa. Eş'arî Kelâmının Değişim Süreci. İstanbul: Kitâbî, 2024.

Sarioğlu, Huriye. Mu'tezile'ye Göre Hüsün-Kubhun Dinî ve Aklî/Felsefî Temelleri. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2024.

Şehristânî. el-Milel ve'n-Nihal. Thk. Ahmed Fehmi Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.

Şehristânî. Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm. Thk. Alfred Guillaume. Kahire, 2009.

Tanrıkulu, Sadık. "Kâdî Abdülcebâr'ın Zât-Sıfat Anlayışı". JASS Studies (ts.).

Turgut, Hüsnü. "Allah'ın Sıfatlarının Temellendirilmesinde Tekâbül Delili ve Eleştirisi". Mevzu 15 (2026): 23-55.

Ulutaş, Yasin. "Ebû Ca'fer el-İskâfî'nin Kelâmî Görüşleri". Tasavvur 6/2 (2020): 1107-1136.

Ünsal, Mehmet Fadıl. "Zât-Sıfat Tartışması". Dicle İlahiyat Dergisi 25/2 (2023): 323-333.

Ünverdi, Veysi. "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi: Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı". Artuklu Akademi 2017/4/2 (2017), 1-28.

Walzer, Richard. Greek into Arabic. Cambridge: Harvard University Press, 1962.

- Watt, W. Montgomery. İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri. Çev. Ethem Ruhi Fırlalı. Ankara: Sarkaç, 2010.
- Weber, A. History of Philosophy. New York: Scribner's, 1907.
- Wensinck, A. J. The Muslim Creed. Cambridge: Cambridge University Press, 1932.
- Wolfson, H. Austryn. Kelâm Felsefeleri. Çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Yiğit, Zeyneb. Mu'tezile'nin Tevhîd Anlayışı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, 2024.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25/196-203. Ankara: TDV Yayınları, 2022.